CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुस्तकालयः

ARES SANSKRIT SERIES,
A
CTION OF SANSKRIT WORKS.
EDITED BY THE
DITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
G. THIBAUT, PH. D.

तात्पर्य

चतुर्विंशतिमतसंग्रहः ।

श्रीभट्टोजिदीक्षितसंकलितः ।

साहित्योपाध्यायेन नेपालदेशीयदेवीदत्तपराजुलिना संशोधितः ।

CHATURVINŚATIMATASANGRAHA,

By PANDIT BHATTOJI DÎKSHITA,

EDITED BY

UPÂDHYÂYA NEPALI PANDIT DEVIDATTA PARÂJULI.

Fasciculus I.

BENARES:
by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
tary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.
1907.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूचीपत्रम् ।

	रु०	आ०	पा०
गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	०
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
पारभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	७	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका (पं० मथुराप्रसादमिश्र कृत) (टिप्पणीसहित)	[illegible]	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
व्याकरणकौमुदी (उपक्रमणिका का दूसरा भाग)	१	०	०
शब्दरूपावली	०	१	०
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
सिद्धान्तकौमुदी (पं० वामनाचार्येण संशोधिता)	२	८	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	२	८	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२५६०
६८०२॥०

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥

चतुर्विंशतिमतसंग्रहः ।

सर्वज्ञः सकलेश्वरः श्रुतिगिरां तात्पर्यभूमिः परा
द्वैतध्वान्तविधूननैकपटुभिः स्वान्तः चिरं चिन्तितः ॥
तेषामात्मतयैव योऽद्वयवपुर्विद्योतते स्वप्रभः
स्वेच्छोपात्तमनोहराकृतिममुं श्रीबालकृष्णं नुमः ॥ १ ॥
विबुधसुरमुनीन्द्रैर्वन्दितं यत्पदाब्जं
सकलजगदुपात्तानन्तरायान् लुनाति ॥
प्रथितविभव ईशो मत्कृतेर्विघ्नपूगं
शमयतु स गणानामग्रणीर्विघ्नराजः ॥ २ ॥
बालभावमवलम्ब्य भारतीं प्रार्थये किमपि काङ्क्षितं मुहुः ॥
यत्त्वदीयपदपल्लवद्वयं मामकीनरसनातिथिर्भवेत् ॥ ३ ॥
नत्वा शास्त्रार्थतत्त्वज्ञानहं कुर्वे यथामति ॥
श्रीचतुर्विंशतिमतस्मृतेर्व्याख्यानमादरात् ॥ ४ ॥

श्रीमन्वादिचतुर्विंशतिमतं संजिघृक्षुः कश्चित्तच्छिष्यो निर्विघ्नसमाप्तिफलकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं मुनिकर्तृकतयैवोपनिबध्नन्नभिधेयं प्रदर्शयति—

सर्वात्मने नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ॥
धर्मानूचुस्त्रिवेदोक्तान् स्वर्गादिफलदायकान् ॥

धर्मानूचुरिति मन्वाद्या इति शेषः । ते चानुपदमेव वक्ष्यन्ते । पौरुषेयत्वेप्यस्य ग्रन्थस्य वेदमूलत्वाद्धर्मे प्रामाण्यमित्याशयेन धर्मान् विशिनष्टि । त्रिवेदोक्तानिति । यद्यपि समाहारद्विगौ त्रिवेदीत्यपेक्षितं न च

धा. आ. १२८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषणं विशेष्येणेति कर्मधारयः दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात् । तथापि अवयवो वेद इति मध्यमपदलोपी समासः । वेदशब्दस्तत्संघातलक्षकः । यथा चैतत्तथा द्विगोर्लुगनपत्य इति सूत्रे भाष्यादौ स्फुटम् ॥

के मन्वादय इत्याकाङ्क्षायामाह–

मनुना याज्ञवल्क्येन विश्वामित्रेण चात्रिणा ।
विष्णुना च वसिष्ठेन व्यासेनोशनसा तथा ॥
आपस्तम्बेन वत्सेन हारीतगुरुनारदैः ।
पराशरेण गर्गेण गौतमेन यमेन च ॥
शातातपेन शङ्खेन संवर्त्तेन तथैव च ।
बौधायनेन सांख्येन दक्षेणाङ्गिरसा तथा ॥
चतुर्विंशतिभिः शास्त्रं दृष्टं लोकहिते रतैः ।
धर्मसंरक्षणार्थाय संक्षेपेण महात्मभिः ॥

एतैश्चतुर्विंशतिभिः शास्त्रं वक्ष्यमाणं दृष्टमित्यन्वयः । किमर्थं तत्राह संक्षेपेण अल्पायासेनैव धर्मस्य सम्यग्रक्षणमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै रक्षणं चेह शाब्दोनुभवः । नन्वसौ आशुविनाशित्वात्कथं कालान्तरभाविकर्मानुष्ठाने उपयुज्यतामित्याशङ्क्याह–

एतज्ज्ञात्वा द्विजः शीघ्रं धर्मं स्मरति तत्त्वतः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रमेतदुदीरयेत् ॥

द्विजस्त्रैवर्णिकः । तथा च स्मरणद्वारा उपयुज्यत इति भावः । उदीरयेत् अध्यापयेदित्यर्थः । अत्र च ब्राह्मण एव अधिकारी बोध्यः । तदुक्तं मनुना–

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केन चिदिति ॥

यद्यपि अध्ययनं त्रैवर्णिकसाधारणं तथापि अध्यापनं ब्राह्मणेनैव कार्यमित्यर्थः । अध्यापकब्राह्मणालाभे तु

मनुरेवाह–

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोरिति ॥

अत्राध्यापनमपि अर्थादनुज्ञानमिति तद्व्याख्यातारः । अध्ययनस्य त्रैवर्णिकसाधारण्यं तु मनुनोक्तम्–

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेधिकारोस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचिदिति ॥

शास्त्रमुदीरयेदित्युक्तं तद्विशिनष्टि–

वर्णानामाश्रमाणां च ह्याचारकथनं शुभम् ॥

आचाराः कथ्यन्तेऽस्मिन्नित्याचारकथनम् । इदानीं संदर्भशुद्ध्यनुरोधे मूले वक्ष्यमाणानि वचनानि स्मृत्यन्तरस्थानि कानि चिदुपसंहृत्यावश्यकाः षोडश प्राच्याः संस्कारा व्युत्पाद्यन्ते । ते च गर्भाधान, पुंसवना, नवलोभन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमणा, न्नप्राशन, चौलो, पनयनानि, चत्वारि वेदव्रतानि प्रतिशाखं गृह्येषूक्तानि स्नानं, विवाहश्चेति । अत्रापि गर्भाधानाद्याः उपनयनान्ता एव सर्वेषां नियताः न तु स्नानाद्याः । तेन ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादि न विरुध्यते । एते च द्विजानामेव समन्त्रकाः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः–

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रिया इति ॥

वैशब्द एवकारार्थः । अत्र तेषामेव क्रिया इति वदन् शूद्रस्यामन्त्रकाः क्रिया इति दर्शयति अत एव संस्कारानधिकृत्य

यमः–

शूद्रोप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृत इति ॥

तत्र ऋतौ गर्भाधानं कार्यम् । रजः प्रभृतिषोडशरात्रान्त ऋतुकालः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन–

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेदिति ॥

युग्मासु निशासु निशास्विति दिवसनिषेधार्थम् ॥

तथाचाथर्वणश्रुतिः–

प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संपुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तत् यद्रात्रौ संयज्यन्त इति ॥

शङ्खलिखितावपि–

नार्त्तवेपि दिवा व्रजेदिति युग्मास्विति बहुवचनं समुच्चयार्थम् । अतश्चैकस्मिन्नप्यृतावप्रतिषिद्धासु युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् युग्मग्रहणं च पुत्रार्थम् ।

तदाह मनुः–

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिष्विति ।

अत्र च ऋतौ गच्छेदेवेति नियमविधिः, न ऋतावेवेति परिसंख्या दोषत्रयापत्तेः । यत्र श्राद्धादिषु ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्यृतौ गच्छतो न दोष इत्याह ब्रह्मचार्येवेति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु ब्रह्मचर्यमेव तत् । यद्रात्रौ संयुज्यते इति प्रागुदाहृताथर्वणश्रुतिस्थब्रह्मचर्यपदवदिदमपि अर्थवादमात्रमित्युचितम् । तथा च श्राद्धकर्तृभोक्तोर्ब्रह्मचर्यमृतावप्यावश्यकमिति प्रतिज्ञाय माधवाचार्यैर्वृद्धमनुवचनमुदाहृतम्–

ऋतुकालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्व चित् ।

तत्रागच्छन् समाप्नोति त्वनिष्टफलमेव त्विति ॥

सूतकादौ तु ऋतावगमनेप्यदोषः ।

तदाहोपमन्युः–

सूतके बन्धने विप्रो हव्यकव्यादिवर्जितः ।

नैनसा लिप्यते तद्वदृतावगमनादपीति ॥

पर्वाणीति बहुवचनबलात् पर्वादीनामित्यर्थः । तेनाष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणम् ।

यदाह मनुः–

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विज इति ॥

आद्या इति । अत्र चतुर्थदिवसे गमनं वैकल्पिकम् । विहितप्रतिषिद्धत्वात् ।

तथाच हारीतः-

चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु गर्भाधानमिति विदधौ । निषेधस्तु चतुर्थे सा न गन्तव्येति व्यासोक्तः ॥ व्यवस्थितश्चायं विकल्पः । रजोनिवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिः । तदनुवृत्तौ तु प्रतिषेध इति ॥

तथाच मनुः —

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वलेति ॥

साध्वी गर्भाधानयोग्येत्यर्थ इति माधवः ।

आपस्तम्बोपि-

स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेहनि शस्यते ।

गम्या निवृत्ते रजसि नानिवृत्ते कथं चनेति ॥

गमनं चैकस्यां रात्रौ सकृदेव तदुक्तम्-

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।

स्वस्थ इन्दौ सकृत्पूज्यं लक्षण्यं जनयेत्पुमानिति ॥

अत्र क्षामता रजस्वलाव्रतजन्या । अल्पाऽस्निग्धभोजनादिना वा कर्त्तव्या ।

तदाह बृहस्पतिः-

स्त्रियाः शुक्रे धिके स्त्री स्यात्पुमान् पुंसोधिके भवेत् ।

तस्माच्छुक्राविवृध्यर्थं स्निग्धं भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ॥

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतमिति ॥

नियमान्तरमाह याज्ञवल्क्यः-

यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्निति ॥

अनृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियं रमयेदेवेत्यर्थः ।

इदं च पर्वादिव्यतिरेकेण ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा च विष्णुपुराणे तृतीयेंशे—

इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु नरो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपीति ॥

एवं चानृतौ गमननिषेधपराणि वचनानि स्त्रियाः कामनाविरहे बोध्यानि अनृतौ गमनं तु निषेधबौधायनः—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोः पापं अयोनौ यश्च सिञ्चतीति ॥

तथा महाभारते—

विसस्तैन्यशपथप्रसङ्गेऽनृतौ गच्छतो यो दोषः स ममास्तु इत्यसकृदुक्तम्।

अत्रिः—

षण्मासान् कामयेन् मर्त्यो गर्भिणीं स्त्रियमेव हि ।
आदन्तजन्मनादूर्ध्वमेव धर्मो न हीयते इति ॥

ऊर्ध्वं प्रसूतेरूर्ध्वं बालस्य दन्तजननं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । स्त्रीणां वरामिति इन्द्रेण दत्तामिति भावः । तथाच श्रुतिः—

ता अब्रुवन् वरं वृणामहे ऋत्वियात्प्रजां विन्दामहै काममाभिजनितोः संभवामेति तस्मादृत्वियात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः सम्भन्ति वारे वृतं ह्यासामिति । विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य वधादिन्द्रस्य ब्रह्महत्यायां सत्यां तत्तृतीयांशं रजोरूपेण परिणतं स्वीकुर्वत्यः स्त्रिय इन्द्रमब्रुवन् ऋत्वियात् ऋतुकालीनात्पुरुषसम्बन्धात् आविजनितोः प्रसवपर्यन्तं सम्भवन्त्यनुभवन्ति वारे वरसंबन्धिनि वचने ।

इति गर्भाधानप्रकरणम् ॥

अथ पुंसवनम् ।

गर्भामासप्रभृतितृतीयमासे गर्भाभिव्यक्तौ सत्यां तत्रैवानभिव्यक्तौ तु चतुर्थे मासि कार्यम् । अनवलोभनं तु चतुर्थ इति स्मृत्यर्थसारैः। तृतीये चतुर्थे षष्ठेष्टमे वा मासे शुक्रसोमबुधगुरुवारेषु पुंसवनानवलोभने कुर्युरित्यन्ये ॥ अत्र नियतकालत्वाद् गुरुशुक्रास्तबालवार्द्ध-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कमलमासादिष्वपि न दोषः ॥ अस्तादिरहितकाललाभे तु शुक्रास्तादौ न कार्य्यम् । सीमन्तदिने वा कार्ये ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

तच्च गर्भसापेक्षया तृतीये चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा मासि ।
तथाच लौगाक्षिः–तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं कार्यमिति ।
तथा आश्वलायनः–चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं षष्ठेऽष्टमे वेति ।
वैजवापः–अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वेति ।
सांख्यायगृह्ये सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनमिति ।
एतेष्वसंभवे तु यावत्प्रसवं कार्यम् ।
तथाच शङ्खः–यावद्वा न प्रसव इति । अत्रापि शुक्रास्तादिकालान्तरासंभवे न दोषः ॥ इदं च प्रतिगर्भं नावर्त्तते ॥

तथाच हारीतः–

सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति ॥
विष्णुना यन्मतान्तरमप्युक्तम्–
सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।
केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भे गर्भे प्रयुञ्जते इति ॥
तत्कृतेऽभ्युदयइत्येवं परम् ।
तथाचाश्वलायनस्मृतौ–
प्रतिगर्भं बलिः कार्यः सीमन्तश्च प्रशस्यत इति ॥
बलिर्विष्णुबलिः गर्भाष्टमे मासे कार्यः ॥ इदं च-
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ।
इति वचनमाश्रित्य गृह्यसूत्रानुक्तेरिदानीं नाचरन्ति ।
अकृतसीमन्तायाः प्रसवे तु विशेषः सत्यव्रतेनोक्तः–

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथंचन ।
पुत्रं गृहीत्वा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हतीति ॥
सीमन्तानन्तरं नियमविशेषः स्मर्यते—
नदीप्रतरणं चैव शकटारोहणं तथा ।
उग्रौषधं तथा क्षारं मैथुनं भारवाहनम् ॥
कृते पुंसवने चैतद्गर्भिणी परिवर्जयेदिति ॥

अथ जातकर्म ।

जातमात्रे पुत्रे पिता तस्य मुखं निरीक्ष्य नद्यादावुदङ्मुखः स्नात्वा तदसंभवे दिवाऽऽत्तताभिः शीताभिः अद्भिः सुवर्णयुताभिः गृह एव स्नात्वा नालच्छेदात्पूर्वं वृद्धिश्राद्धं हेम्ना कृत्वा जातकर्मदानादि कुर्यात् ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषामिति मनुस्मृतेः ॥ इदं च रात्रौ संध्यायां ग्रहणे जाताशौचान्तरमध्येपि कार्यम् ॥ मृताशौचमध्ये जातश्चेत्तदैव वा आशौचान्ते वा कार्यम् ॥

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

आशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिरिति ।

पितरि ग्रामान्तरगते सति पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्रमेणेदं कुर्यात् । आदित्यपुराणे विशेष उक्तः—

तत्र दद्यात्सुवर्णं तु भूमिं गास्तुरगं रथम् ।
छत्रं छागं च माल्यं च शयनं वसनं गृहम् ॥
यावन्न च्छिद्यते नालं तावद्दद्यात्स्वशक्तित इति ॥
शङ्खोपि—
सर्वेषां च सकुल्यानां द्विपदचतुष्पदधान्यहिरण्यानि दद्यादिति ॥

अथ नामकरणम् ।

तच्च जातकर्मानन्तरमेव वा एकादशे द्वादशेऽष्टादशेऽन्हि संवत्सरे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वा अन्यस्मिन् वा शुभेन्हि कार्यम् ॥ नाम चास्मै दद्युरिति गृह्यस्थ-चकारस्वरसेन जातकर्मसमानकालीनतालाभात् ॥

तथा च मनुः—

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेदिति ॥

दशम्यामतीतायामित्यर्थः । दशम्युत्तरकाल इति यावत् इति महाभाष्ये पस्पशान्हिके स्फुटम् ॥ तथा विष्णुरपि--आशौचापगमे नामधेयमिति ।

तथा विष्णुपुराणेपि—

ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि इति ॥

भविष्योत्तरेपि-

नामधेयं दशम्यां च के चिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यामथ वा रात्रौ मासे पूर्णे तथापरे ॥
अष्टादशेहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिण इति ॥

गृह्यपरिशिष्टे-

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे दशरात्रे संवत्सरे वा नामकरणमिति ॥ अत्र स्वगृह्यानुरोधेन व्यवस्थितेति माधवः । अत्र नियतकालेपि विष्टि-वैधृतिव्यतीपातग्रहणसंक्रान्तिश्राद्धादिने निषेधः । गुरुशुक्रास्तमलमासा दिनिषेधस्तु नास्ति । नियतकालातिक्रमे तु सोप्यस्तीत्यन्यत्र विस्तरः । अत्र जातकर्मवत्पित्राद्याः क्रमेण कर्त्तारः ॥

अथ निष्क्रमणम् ॥

तच्च चन्द्रदर्शनं सूर्य्यदर्शनं वा देवतानमस्कारात्मकं वा द्वाद-शेऽह्नि तृतीये वा मासि चतुर्थे वा कुर्यात् ॥

तथाच स्कान्दे-

द्वादशोऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहादिति ॥

यमस्तु-

ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनमिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याज्ञवल्क्यस्त्वाह— चतुर्थे मासि निष्क्रम इति ॥

अथान्नप्राशनम् ॥

तच्च षष्ठे मास्यष्टमे वा दन्ते जाते वा कार्यम् ॥

तथाच याज्ञवल्क्यः– षष्ठेन्नप्राशनं मासीति ॥

यमः–अष्टमे वापि कर्त्तव्यमिति ॥

लौगाक्षिः–षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातेषु वेति ॥

शङ्खस्तु–संवत्सरेऽन्नप्राशनं अर्द्धसंवत्सरे इत्येके इति ॥

अथ चूडाकर्म ॥

तच्च प्रथमे द्वितीये पञ्चमे सप्तमे वाऽष्टमे उपनीत्या सह वा यथाकुलाचारं कार्यम् ॥

तथाच यमः–

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनादिति ॥

शङ्खः–तृतीये वर्षे चूडाकर्म पञ्चमे वेति ।

कारिकायाम्—

यथाकुलं च केषांचिदुपनीत्या सहेष्यते इति ॥

यदि गर्भाधानादिसंस्कारलोपस्तदा प्रायश्चित्तं कृत्वा कालात्यय-निमित्तं प्रायश्चित्तहोमं च कृत्वा चौलहोमः कार्यः ॥

तदाह भगवान् शौनकः–

आरभ्याधानमाचौलात्काले नीते तु कर्मणाम् ।

व्याहृत्याऽऽज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥

कार्यमिति शेषः । प्रायश्चित्तं च सएवाह–

एतेष्वेकैकलोपेपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।

चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥

अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् ॥

मनुः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जातकर्मादिसंस्काराः स्वकाले न भवन्ति चेत् ।
चौलादर्वाक् प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनन्तरमिति ॥
प्रायश्चित्तहोमे कृते तत्कर्म कृताकृतम् ।
तथाच कारिका–
प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।
कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चित इति ॥

प्रायश्चित्तहोमस्तु प्रधानहोमात्पूर्वं समस्ताभिर्व्याहृतिभिः प्रतिकर्मल पमेकैकाज्याहुतिः कार्येति । चूडाहोमश्च लौकिकेऽग्नौ । तस्य सभ्य इति नाम ॥ चूडायां विशेषः स्मर्यते–

मध्येशिरसि चूडा स्याद्वाशिष्ठानां तु दक्षिणे ।
उभयोः पार्श्वयोरत्रिकश्यपानां शिखा मता ॥

लौगाक्षिस्तु–

दक्षिणतः कुमुजा वसिष्ठाना,मुभयतो ऽत्रिकश्यपानां, मुण्डा भृगवः, पञ्चचूडा आङ्गिरसः, मण्डलोर्ध्वशिखिनोन्ये यथाकुलधर्मं वे ति ॥ कुमुजा केशपङ्क्तिः । तथा विशेषान्तरमाह ज्योतिर्नारदः–

शिशोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।
पञ्चमाब्दादथोर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥
सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥
तथा
भिन्नभार्यासुतस्येह न दोषश्चौलकर्मणि इति ॥

एते च संस्काराः स्त्रीणाममन्त्रकाः कार्याः होमस्तु समन्त्रक इति स्मृत्यर्थसारादौ—उपनयनात्प्राग्बाला उच्छिष्टादावप्रयता न स्युः कामचारवादभक्षश्च ॥

तथाच गौतमः–प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्ष इति॥ कामचारः इच्छागतिः । कामवादोऽश्लीलादिभाषणम् । कामभक्षः पर्युषादिभक्षणम् । लशुनादिभक्षणं चेति हरदत्तः । इदं च महापातकवर्जमिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मृत्यर्थसारे स्मर्यते च–

स्यात्कामचारभक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते इति ॥

नैषां चाण्डालादिस्पर्शे सचैलस्नानम्। प्रागन्नप्राशनादभ्युक्षणम्। प्राक्चौलादाचमनं पश्चात्स्नानमित्येके। गौतमः–– न तदुपस्पर्शनादशौचमिति। तस्य अकृतोपनयनस्य उदक्यादिस्पृष्टस्य स्पर्शनान्नाऽ शौचं तेन स्नानं न कर्त्तव्यमित्यर्थ इति हरदत्तः। षष्ठवर्षादूर्ध्वं तु स्नानं कर्त्तव्यमिति स एव। अनुपनीताः पित्रोः स्वधानिनयनादृते मन्त्रान् न ब्रूयुः। तथाच गौतमः–न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति।

मनुरपि–

न ह्यस्मिन् विद्यते कर्म किंचिदामौञ्जिबन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ इति

स्वधानिनयनादिति पित्र्यस्य सर्वस्य कर्मण उपलक्षणम्। अन्यत्रोदककर्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्य इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। अगृहीताक्षरः पुत्रः पित्रोः संस्कारमर्हतीत्यादिस्मृत्यन्तराच्चेति हरदत्तः। अक्षराभ्यासं तु कुर्युः। तदाह मार्कण्डेयः–

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं तु कारयेत् ।

ततःप्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ॥

अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयमिति ।

नृसिंहोपि—

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने इति ॥

तानेतान् चौलान्तान् संस्कारान् प्रतिपादयितुं प्रायश्चित्तकाण्डशेषे मूलम्–

जाते पुत्रे जातकर्म नाम चैकादशेऽहनि ।

चतुर्थे निष्क्रमो मासि षष्ठेऽन्नप्राशनं मतम् ॥

चूडाकर्म तृतीयेऽब्दे कुलधर्मेण वा तथेति ॥

अथोपनयनम् ॥

तत्र मूलम्—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गर्भाष्टमोऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
एकादशे क्षत्रियस्य वैश्यस्य द्वादशे स्मृतमिति ॥

उपनयनमेवोपनायनं स्वार्थेऽणिति विज्ञानेश्वरः। एवं तु उत्तर पदवृद्धिर्दुर्लभा पूर्वपदे च प्रवर्त्तेत । नच नयनशब्दादेवाणि पश्चादुप शब्देनसमासः । गतेः प्राक् सुबुत्पत्तेः समासात् सुबुत्पत्तिं विना च तद्धितोत्पत्त्ययोगात् । धातूपसर्गयोगस्यान्तरङ्गत्वाच्च प्रज्ञादिष्वपाठाच्च । तस्माण्णिजन्ताल्ल्युडित्येव युक्तम् ॥ तथाच भर्तृहरिः–

निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेर्थे णिजुच्यते इति ॥

णेरणाविति सूत्रे भाष्यादौ स्फुटमेतत् ॥ अत्र समासे गुणभूतस्यापि उत्तरत्रानुषङ्गेण गर्भादेकादशे गर्भादेव द्वादशे इति च बोध्यम् ॥

तथाच मनुः–

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश इति ॥

काम्योपनयने कालविशेषमाह मनुरेव–

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

विष्णुः–

षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे ।
अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः ॥

इदं च त्रैवर्णिकविषयं तथाच संग्रहे—

सप्तमे वाष्टमे वर्षे नवमे दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे वा त्र्युपनेया द्विजातयः ॥
ब्रह्मवर्चसमायुष्यं तेजोन्नाद्यं तथेन्द्रियम् ।
पशून् कामयमाना वै प्राप्नुवन्ति यथाक्रममिति ॥

आपस्तम्बोपि–सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाम,मष्टमे आयुष्कामं, नवमे तेजस्कामं, दशमेऽन्नाद्यकाम, मेकादशे इन्द्रियकामं, द्वादशे पशुकाम, मिति । गुरुशुक्रादिशुभग्रहबलालाभे प्रकारान्तरेण वा प्रतिबन्धे सती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चमाब्दमारभ्याषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशाद्विप्रादीनां क्रमेण कार्यम्। अत ऊर्ध्वं सावित्रीपतिता व्रात्याः स्युस्तेषामचीर्णप्रायश्चित्तानामुपनयनं न कार्यमित्याहुर्मूले।

आषोडशाच्चाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्।
सावित्रीपतिता ऊर्ध्वं विज्ञेयास्ते द्विजाधमा इति॥

अत्र वत्सरादित्यनन्तरमुपनेया इत्यस्यानुषङ्गः। द्विजाधमा इति। नचेत्प्रायश्चित्तमनुतिष्ठन्तीति भावः।

तथाच याज्ञवल्क्यः—

आषोडशादाद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात्।
ब्रह्मक्षत्राविशां काल औपनायनिकः परः॥
अतऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतो रिति॥

व्रात्यस्तोमाख्ये क्रतौ कृते सति तु उपनयनाधिकारिणो भवन्तीत्यर्थः॥

ज्योतिर्नृसिंहेण विशेष उक्तः—

उत्तरायणगे सूर्य्ये कर्त्तव्यं त्र्यौपनायनमिति॥

गृह्येपि—उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा इति। श्रुतिः— वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत।

वराहः—

माघादिपञ्चमासेषु मेखलाबन्धनं शिशोः।
ज्येष्ठमासे न ज्येष्ठस्य जन्ममासे न सर्वेषाम्॥

बृहस्पतिः—

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विनेति।
भृगोरङ्गिरसो मौढ्ये कर्त्तव्यं नोपनायनमिति च॥

भृगुः शुक्रः। अङ्गिराः गुरुः।

ज्योतिर्नृसिंहोपि—

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया वापि सप्तमी।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेणैव पूजिताः ॥
कृष्णे त्रयोदशीं केचित् इच्छन्ति मुनयस्तथा ॥
संग्रहे—
रिक्ताष्टमीपर्वतिथीननध्यायांश्च वर्जयेदिति ॥
अनध्याया नित्या नैमित्तिकाश्च। अत्र क्वचित्प्रतिप्रसवमाह भरद्वाजः—
या चैत्रवैशाखसिते तृतीया माघे च सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।
कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैरिति ॥
वसिष्ठसंज्योतिःफलोदये—
ज्येष्ठे द्वितीयासितजाश्विने तु दशम्यथो माघसिता चतुर्थी ।
सद्वादशी सामगवह्वृचाभ्यां त्याज्यास्त्विमाःसोपपदा व्रतादाविति॥
अपरार्के—
नष्टे चन्द्रेऽष्टमे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे ।
कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ॥
निरंशलक्षणम्—
राहोः प्रथमराशिस्थो निरंशः सूर्य उच्यते इति ।
गलग्रहश्च ज्योतिर्निबन्धे—
त्रयोदशीचतुष्कं तु सप्तम्यादित्रयं तथा ।
चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहा इति ॥
गलग्रहस्यापवादमाह भरद्वाजः—
विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
उपनीतस्त्वनध्याये पुनः संकारमर्हतीति ।
वसन्ततौ ऋत्वन्तरीयशुक्लपक्षे च गलग्रहो न दोषायेति फलितोर्थः॥
संस्कार्यविशेष उक्तः स्मृत्यर्थसारे—
षण्ढान्धबधिरस्तब्धजडगद्गदपङ्गुषु ।
कुब्जवामनरोग्यार्त्तशुष्कांङ्घ्रिविकलाङ्घ्रिषु ॥
मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शनयस्थे निरिन्द्रिये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्वस्तपुंस्त्वेपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् ॥

मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यावित्येके । कर्मस्वनधिकारात्पातित्यं नास्ति तदपत्यं संस्कार्यम् । अन्ये संस्कार्या इत्याहुः ॥ होमं तावदाचार्यः करोति । उपनयनं च विधिना आचार्यसमीपनयनं वा अग्निसंमीपनयनं वा सावित्रीवाचनं वा । अन्यदङ्गं यथाशक्ति कार्यम् । विवाहश्च कन्यास्वीकारः, अन्यदङ्गमिति ॥

केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ।
अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकाविति ॥

ब्रह्मपुराणे—षण्ढादीनुपक्रम्योक्तम् ।

ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् ।
संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ॥
उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः ।
आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं संस्पृशन् जपेत् ॥
कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेदिति ।

अत एव तेषां विवाहप्रसक्तिसत्त्वात्तत्कनीयसां परिवेदनदोषापवादो वक्ष्यते ।

उपनेतृक्रममाह वृद्धगर्गः—

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।
उपायनेधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥

तथा—

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।
तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

आश्वलायनः—

एकमातृप्रसूतानां कन्या वा पुत्रकौ तयोः ।
सहोद्वाहं न कुर्वीत तथैव व्रतबन्धनमिति ॥

अधिकारसिद्धये प्रायश्चित्तमाह विष्णुः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन् कृच्छ्रांश्च वटुश्चरेत् ।
सावित्रीमभ्यसेदग्निपवित्राणि च संस्मरन् ॥
सहस्रं द्वादशाख्यं च सावित्रीं प्रजपेत् बुधः ।
स्वाधिकारार्थमेवास्य प्रदानार्थं हि तत्स्मृतमिति ॥

तथा

नान्दीश्राद्धे कृते पश्चादनध्यायस्त्वकालिकः ।
मौञ्जीबन्धं ततः कुर्याद्वेदारम्भं न कारयेत् ॥

अकालिकः गर्जनिर्घातादिनिमित्तकः यदि भवेदिति शेषः । आश्वलायनानामुपनयनदिने वेदारम्भाभावाद्वेदारम्भाकरणं यजुर्वेदिविषयम् । आश्वलायनस्तु वृद्धिश्राद्धदिनाद्दिनषट्कमध्ये मुहूर्त्तान्तरे सति तेनैव नान्दीश्राद्धेन तत्र उपनयनं कुर्यात् । तदुक्तम्–

एकविंशत्यहो यज्ञे विवाहे दश वासराः ।
त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं प्रचक्षत इति ।

तदूर्ध्वं तु मुहूर्त्ते श्राद्धान्तरपूर्वकमुपनयनं यथाकालं कुर्यात् । यदा गर्जाद्यनध्यायशङ्का तदा नैव अनुप्रवचनीयचरुं श्रपयेत् । होमस्तु सायंसंध्योत्तरमेव । तथा सति नानध्यायदोषः । तदुक्तं संग्रहे–

न संध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते ।
ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेन्न निवर्त्तते ॥

तथा

ब्रह्मौदनं पचेदग्नि पक्वमन्नं न दुष्यति ॥

तथा चोपनयनानुप्रवचनीयचरुश्रपणयोरन्तरानध्याये पुनरुपनयम् । पुनरुपनयने निमित्तान्तराण्याह मनुः–

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरां संस्पृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातय इति ॥

विष्णुरपि–

विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेषु च प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुर्यादिति ।

तथा बौधायनः—

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हतीति ॥

शाखारण्डोपि स्वशाखाग्रहणकाले पुनरुपनेयः । इममर्थं पुनरुपनयने विधिविशेषञ्च कारिकाकार आह—

वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते ।
उपनीतिरियं तेषामलङ्करणवर्जिता ॥
यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा पतेत् ।
कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च ॥
मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह ।
अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं नच ॥
परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् ।
पूर्वस्याः वाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे इति ॥

पूर्वस्याः गायत्र्याः । तथाच गृह्यम्—तत्सवितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति ॥

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ।

यमः—

मेखलासहितं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।
कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥
अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विज इति ॥

यद्यपि कौपीनं कुत्सित इति पाणिनिसूत्रे कौपीनशब्दस्य लिङ्गे शक्तिरुक्ता तथापि तदाच्छादनवाससि निरूढलक्षणेति भाष्यादौ स्थितम् ॥ उपाकरणपर्यन्तं वटुः सावित्र्या ब्रह्मयज्ञकामिति कारिकावचनात् ।

मनुः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्जयेन्मधुमांसं च गन्धमाल्यरसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥
द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।
एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् इति ॥

मधु क्षौद्रमिति विज्ञानेश्वरः । मांसं छागादेरपि । रसो हर्षः । शुक्तानि निष्ठुरवाक्यानि । उपानद् यानस्याप्युपलक्षणम् ॥ यानोपानच्छत्रेत्यादि गौतमवचनात् । नारायणस्तु— रसा उत्कटरसा गुडादयः शृङ्गारादयो वा । यद् द्रव्यमनम्लं सत् कालवशेन द्रव्यान्तरयोगेन वा अम्लतां गतं तच्छुक्तम् । सर्वाणि शुक्तानि दध्यादीन्यपि ॥ नत्वत्र शुक्ता वागिति व्याचख्यौ ॥

याज्ञवल्क्योपि–

भास्करालोकनाऽश्लीलपरिवादांश्च वर्जयेदिति ।

गौतमोपि– नादित्यमीक्षेतेति ॥ ब्रह्मचारिणोऽयं सदा आदित्यदर्शनप्रतिषेधः । स्नातकस्य तु नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिमनूक्तौ विशेषनिषेधो बोद्धव्य इति हरदत्तः । विज्ञानेश्वरस्तु––उदितास्तमितादित्यविषयकतामेव ब्रह्मचारिणामपि मन्यते । तदुत्सर्गे त्विषि सूत्रे मीमांसाग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् ।

कूर्मपुराणे–

नादर्शं चैव वीक्ष्येत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत, न कामत इति ॥

गुरूच्छिष्टमिति । पितुर्ज्येष्ठभ्रातुश्चेत्यर्थः । तथाचापस्तम्बः– पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यमिति ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु पत्नीषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति वचनात् । यद्यपि भेषजार्थमिति । तदेकापनोद्ये व्याधौ माक्षिकं मांसादि च गुरूच्छिष्टं भक्षणीयमित्यर्थः । इदं च माधवीये स्मृत्यर्थसारादौ च स्फुटम् ।

वशिष्ठोपि–स चेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टशेषमौषधार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति । व्याधीयीत व्याधिमान् स्यादिति मदनपारिजाते । गुरुवद् गुरुपुत्रेषु वर्त्तितव्यमिति तदुच्छिष्टभक्षणमपि प्राप्तं तथापि तन्निषेधति मनुः—

उन्मर्दनं तु गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

तथा

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्वर्त्तनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनमिति ॥

व्यासः–

जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं यच्च दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वत इति ॥

प्रचेताः–

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् इति ॥

हारीतः–लौहे मृन्मये वा पात्रे भुञ्जीतेति ॥

मेखलायां विशेषमाह मनुः–

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवीति ॥

मुञ्जास्तृणविशेषाः तत्कृता मौञ्जी । मूर्वा लताविशेषस्तत्प्रभवा मौर्वी ।

मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र ग्रन्थिविकल्पः प्रवरसंख्याभेदेन व्यवस्थितः ।

दण्डानाह मनुः–

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।
पैप्पलोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हति धर्मत इति ॥

अनुकल्पमाह यमः–

एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयज्ञिया इति ।

दण्डपरिमाणमाह मनुः–

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विश इति ॥

गौतमोऽपि–मूर्द्धललाटनासाग्रप्रमाण इति ॥

दण्डलक्षणमाह मनुः–

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिता इति ॥

यज्ञोपवीतमाह मनुः–

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्वकृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम् ॥

शणसूत्रमयं क्षौमम् । पैठीनसिः–कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य क्षौमं राजन्यस्य आविकं वैश्यस्येति ॥ क्षुमा अतसी तस्याः शणः क्षौमम् । उक्तोपवीतानामलाभे गोवालादिकं ग्राह्यम् ॥

तदाह देवलः–

कार्पासक्षौमगोवालशाणवल्कतृणादिकम् ।
सदा संभवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिरिति ॥

ऋष्यशृङ्गः–अपिवाससी यज्ञोपवीतार्थे कुर्यात्तदभावे त्रिवृता सूत्रेणेति । तच्च नवतन्तुकं कार्यम् ।

तदाह देवलः–

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवतन्तुकं नवगुणम् ।

कात्यायनः—

त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतमिति ।

ऊर्ध्ववृतलक्षणमाह संग्रहकारः—

करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवे सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्ववृतं स्मृतमिति ॥

ऊर्ध्वं स्थितेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः ॥

कात्यायनः—

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यत इति ।

यज्ञोपवीतपरिमाणमाह सएव—

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं नचोच्छ्रितमिति ॥

देवलः—

स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन ।

स्तनादूर्ध्वं श्रियं हन्ति नाभ्यधस्तात्तपःक्षयः ॥

एतच्च न प्रमाणपरम् । अपिधारणपरेण परमतो न पूर्ववचनेन विरोध इति गौडनिबन्धे ॥

धारणीयोपवीतसंख्यामाह भृगुः—

उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥

एतच्च नित्याभिप्रायम् ॥ बहुषु कामनाश्रवणात् ॥

तदाह देवलः—बहूनित्यायुष्कामस्येति ॥

स्मृत्यन्तरे—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये दैवपित्रोश्च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थं आयुष्कामो बहून्यपीति ॥

कात्यायनः, भृगुश्च—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतमिति ॥
अत्र पूर्वार्द्धेन पुरुषार्थता अपरार्द्धेन ऋत्वर्थता लभ्यते ।
उपवीतधारणमन्त्रमाह देवलः–
यज्ञोपवीतमिति वा व्याहृत्या वापि धारयेदिति ॥
शिखायां विशेषमाह कौथुमिः–
शिखिवाच्छिखया भाव्यं ब्रह्मावर्त्तनिबद्धया ।
प्रदक्षिणं द्विरावर्त्य पाशान्तः संप्रवेशनात् ॥
प्रथमं द्विगुणं कृत्वा ब्रह्मावर्त्तमितीरितम् ।
गायत्रीजपनं कुर्याच्छिखायाश्च निबन्धने इति ॥
उपवीते विशेषमाह देवलः–
सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।
सावित्र्या दशकृत्वोद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥
विच्छिन्नं चाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेदिति ॥
यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः—
मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रत इति ॥

अथोत्तरीयम् ।

मनुः—
कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥
वास्तं छागीयम् । कार्ष्णादीन्युत्तरीयाणि शाणादीन्यन्तरीयाणि ।
तथाच शङ्खः —कृष्णरुरुवस्ताजिनान्युत्तरीयाणीति । वसिष्ठोपि– कृष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य । गव्यं वस्ताजिनं वा वैश्यस्येति । तथा पारस्करः– ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्य । आजं गव्यं वा वैश्यस्य । सर्वेषां वायव्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिति । यद्यप्येण्या ढञिति स्त्रीप्रत्ययान्तादेव ढञ् विहितः

तथा चामरः—

ऐणेयमप्याश्वमाद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु इति ॥

तथापि एणचर्मणा सह एर्णीचर्मणि विकल्प इति केचित् ।

यमः— सर्वेषां वा रौरवाजिनमिति । रुरुश्चित्रमृगः ।

आग्नेये—

मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणामिति ॥

वस्तश्छागः ।

अन्तरीयाण्याह गौतमः—वासांसि शाणक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषामिति। शणस्य विकारः शाणः। क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमम् । श्वेतपट इत्यन्ये। दर्भादिनिर्मितं चीरम् । ऊर्णानिर्मितः कम्बलः कुतपः । चत्वार्येतानि वासांसि सर्वेषामिति हरदत्तः ।

पक्षान्तरमाह गौतमः— कार्पासं वा अविकृतमिति । अविकृतं कुसुम्भादिना अरक्तम् । वासः सर्वेषामित्यनुवर्तते । मतान्तरमाह गौतमः— काषायमप्येके । तत्रापि नियममाह सएव । वार्क्षं ब्राह्मणस्य ॥ माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः । वृक्षकषायेण रक्तं वार्क्षं ब्राह्मणस्य । माञ्जिष्ठया रक्तं हरिद्रया च रक्तमितरयोः क्षत्रियवैश्ययोरित्यर्थः ॥

मनुः—

वसीरन्नानुपूर्व्येण शणक्षौमाविकानि चेति ॥

वासिष्ठः—शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य कार्पासं माञ्जिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं वैश्यस्येति ॥

अहतलक्षणमाह प्रचेताः—

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनमिति ॥

अथाग्निन्धनम्—

तदकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अकृत्वा भैक्ष्यचरणं असमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेदिति ॥

पावकसमिन्धनं समिद्धोमः । सायंप्रातः समिधमादध्यादिति गृह्य-वचनात् ॥ केचित्तु सायमेवेच्छन्ति । तथाच लौगाक्षिः- सायमेवाग्निमिन्धत इत्येके इति ॥

तत्र समिल्लक्षणमाह कात्यायनः-

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका नोना तथा न स्याद्विशाखिका ॥

वायुपुराणे-

पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावेर्कवैतसाविति ॥

अग्निकार्याकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने-

मानस्तोके जपेन्मन्त्रं शतसंख्यं शिवालये ।
अग्निकार्यं विना भुक्तौ न पापं ब्रह्मचारिण इति ॥

तत्र कालमाह कारिकाकारः-

अग्निकार्यं च भिक्षायाः प्रागूर्ध्वं वा तादिष्यत इति ॥

याज्ञवल्क्यः-

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु ।
जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥
संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।
अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपीति ॥

अथोपसंग्रहणाभिवादनप्रपञ्चः ।

तत्र मनुः-

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ।
भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोभिवादने इति ॥

अमुकगोत्रो देवदत्तशर्माहं भो अभिवादयइत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां गुरोः पादौ गृहीत्वा शिरोवनमनमुपसंग्रहणम् । अभिवादने तु पादग्रहणं नास्ति ॥ पादस्पर्शनमात्रमपि कृताकृतमिति स्मृत्यर्थसारः । अभिवादनवाक्ये चाभिवादये इत्यस्यान्ते प्रयोगो गायत्र्यभिवादनमात्रविषयकः । तथाच तदेवाधिकृत्याह भरद्वाजः–

सगोत्रनामशर्माहं भवत्यन्तेभिवादये ।
इत्येतद्भाषणं यत्तन्मन्त्रेस्यादभिवादनमिति ॥
अन्यत्र अभिवादये देवदत्तनामाहमस्मि भो इति प्रयोक्तव्यम् ॥

तदाह मनुः–

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौनामाहमस्मीति स्वनाम परिकीर्त्तयेत् ॥
भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोभिवादन इति ॥

अभिवादात्परम् अभिवादयेशब्दस्योपरीत्यर्थ इति पारिजातकारादयः

मनुः–

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥
अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तयेति ॥

याज्ञवल्क्यः–

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥
एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।
एते मान्या यथा पूर्वमेभ्यो माता गरीयसीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गौतमस्तु मतान्तरमप्याह—आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणां मातेत्येके इति। गुरूणां पित्रादीनां मध्ये आचार्यः उक्तलक्षणः श्रेष्ठः ॥ स हि विद्यातस्तं जनयति। तच्च श्रेष्ठं जन्म तेनानेकगुरुसमवाये स एव प्रथमं पूज्यः। एके त्वाचार्या माता पूज्येत्याहुः ॥

तथाच वासिष्ठः—

उपाध्यायाद्दशाचार्या आचार्याणां शतं पिता।
पितुर्दशशतं माता गौरवेणातिरिच्यते इति ॥

मातेत्यादि द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्थमिति हरदत्तः।

मनुः—

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ॥
बालोपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः।
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ॥
असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः।
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ॥
भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः ॥
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ॥
मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥

माता ताभ्यइति। तेन तासामुपकारे क्रियमाणे यदि मातुरनिष्टं स्यात्तदा न कार्यमित्युक्तं भवति इति नारायणः।

त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनिषु ॥

त्र्यब्दपूर्वं कालोत्पन्नतया यो ज्येष्ठः तद्विषयत्वादभिवानेऽपि त्र्यब्दपूर्वम्। त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्य इति फलितोर्थः। स्वयोनिषु। ज्ञातिबन्धुषु। स्वल्पेनापि कालेन एकदिनपूर्वत्वेनापि ज्येष्ठतायामभिवादनमित्यर्थः। तदुक्तं वयस्यः समानेऽहनि जात इति। संध्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कालाभिवादने तु विशेषमाह पारिजाते यमः—

ज्यायानपि कनीयांसं संध्यायामभिवादयेत् ।
विना पुत्रं च शिष्यं च दौहित्रं दुहितुः पतिमिति ॥

अभिवादनवाक्ये विशेषमाह मनुः—

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव चेति ॥

नामधेयस्याभिवादं नामधेयसहिताभिवादनवाक्यार्थं संस्कृतानभिज्ञतया धर्मशास्त्राज्ञानेन च ये न जानते विशिष्य न जानन्ति तान् प्रत्यभिवादनवाक्यज्ञानपि अहमित्येव ब्रूयात् । अभिवादनवाक्यरूपशब्दस्यैवानेन निवृत्तिः सजातीयत्वात् । पादोपसंग्रहणस्य त्वनिवृत्तिः । तथा अभिवादनवाक्यार्थं जानाना अपि मातृष्वस्रादिस्त्रियोऽहमित्येव वदेत्ं इति नारायणो व्याचख्यौ । संस्कृतादिज्ञानवतोपि प्रत्यभिवादनप्रकाराज्ञानेऽनभिवाद्यतामाह मनुः—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

प्रत्यभिवादनं अभिवादनप्रतियोगिवाक्यम् । तल्लक्षणं च मनुराह-

'आयुष्मान् भव सौम्ये' ति वाच्यो विप्रोभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥

आयुष्मान्भव सौम्य शिवशर्म ३न् अ इत्यादि वाच्यमित्यर्थः । यदा तु पूर्वाक्षरं संध्यक्षरं भवति तदा एकारस्य आइ ऐकारस्य चैवम्, ओकारस्य औकारस्य च आउ इत्यादेशं कुर्यात् । हराइअ वटाउअ इति यथा । तथाच पाणिनिः-एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतावितिं अधिकृत्य प्रत्यभिवादे शूद्र इति आह । वसिष्ठश्च-आमन्त्रिते स्वरोऽन्त्यः प्लवते । संध्यक्षरमप्रगृह्यम् । आयावुभावं चापद्यते इति । इदं च वाक्ये संहिताया अनित्यत्वादुक्तम् । संहिताविवक्षायां तु तयोर्य्वावचि संहितायामित्यस्य प्रवृत्तौ, हराय वटाव इत्यादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बोध्यमिति हरदत्तः । माधवाचार्यास्तु ॥ नाम्नोन्ते स्थित आकारः प्लुतो वाच्य इत्यर्थः । आकार इति अच उपलक्षणम् ॥ पूर्वमक्षरं यस्य स तथा । अक्षरमिह व्यञ्जनं सामार्थ्यात् । तथाच आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ता इति प्रयोगः । न त्वकारोप्यपूर्वो विधीयते वाक्यभेदापत्तेरित्याहुः । इदमेव व्याख्याद्वैधमभिप्रेत्य स्मृत्यर्थसारेपि प्रत्यभिवादनवाक्यं द्वेधा दर्शितमिति दिक् । यस्तु त्रिवर्षपूर्वत्वादिगुणशून्यत्वादनभिवाद्यस्तस्मिन् दृष्टे यत्कार्यं तदाह मनुः—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव चेति ॥

ब्राह्मणादीनां स्वस्वजातीये दृष्टे स्वस्वजात्युक्तं तथा स्वस्वावरजातीये तत्तज्जात्युक्तं न त्वेतदवरजातेरुत्तमं प्रति इति नारायणः । प्रत्यभिवादनाभिधानानन्तरमभिवादितेन गुर्वादिना एतत्प्रष्टव्यमित्यपि केचिदाहुः ॥

मनुः—

न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबद्धा तु योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥

यावद्दीक्षासमाप्तिः तावदेव नाम न ग्राह्यमिति नारायणः । ननु परपत्नीति व्यर्थः स्वपत्नीव्यवच्छेदस्य गार्हस्थ्य एव संभवेन ब्रह्मचारिप्रकरणे ऽनुपयोगादिति चेत् सत्यम् । एतदेव ज्ञापकं एतत्प्रकरणस्था विधयः स्नातकादिषु संभविनस्तैरप्यनुष्ठेया इति नारायणः । अत एव स्मृत्यर्थसारेपि गुर्वादय उपसंग्राह्या इत्याद्युक्त्वा समावृत्तेन चेत्युक्तम् । तथाच गौतमेनापि तृतीयेऽध्याये उक्तम् । उत्तरेषां चैतदविरोधीति । एतद् ब्रह्मचारिणामुक्तम् । द्यूतनिषेधादि उत्तरेषामप्याश्रमाणां भवति । विशेषवचनैर्यन्न विरुध्यते इति हरदत्तः । अत्र हरदत्तकृतमेव व्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख्यानान्तरम् । उत्तरेषां यद्धर्मजातं तदप्येतस्य बोध्यमिति । तेनाविरुद्धा गृहस्थादिधर्मा अपि ब्रह्मचारिणां प्राप्यन्ते । तथा स्मृत्यर्थसारे--

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ।
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ॥
अभ्यक्तशिरसं स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ।
जपयज्ञगणस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् ॥
उदपात्र्यार्घ्यभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ।
अभिवाद्य द्विजश्चैतान् अहोरात्रेण शुध्यति ॥
देवतप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम् ।
नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति ॥
सर्वे वापि नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा ।
आशीर्वाच्या नमस्कार्यैर्वयस्यस्तु पुनर्नमेत् ॥
स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः–

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

विष्णुपुराणेपि–

उभे संध्ये रविं भूप ! तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद् गुरोरप्यभिवादनम् ॥

तेनैवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरः स्थित इति ॥

वेदमिति । स्वशाखामित्यर्थः । तदाह वसिष्ठः—

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथेति ॥

सपरिबृंहणः साङ्गोपाङ्गः । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति–

स्वीयशाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।
ब्रह्महैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हित इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वशाखाध्ययनानन्तरं तु शाखान्तराध्ययनेऽभ्युदयः ॥ तथाच वसिष्ठः—

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेदिति ।

तथा कूर्मे—

योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।
स वै मूढो न संभाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः ॥
न वेदपाठमात्रेण संतुष्टो वै भवेद् द्विजः ।
पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
योधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतान्न प्रपद्यते इति ॥

मूले—

योऽनधीत्य द्विजो मोहादन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥
अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥
पठित्वा बोधयेदर्थं वेदानां कर्मसिद्धये ।
पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानतः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि हि पङ्गुक इति ॥

स्फुटोर्थः । तथा धर्मशास्त्रममध्येतव्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

वेदमध्यापयेत्पश्चाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथेति ॥

नारदः—

पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रिय इति ॥

मनुः—

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेदिति ॥
न स्वप्यादित्यर्थः । शिक्षायाम्–
हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
ऋग्यजुः सामभिर्दग्धो वियोनिमाधिगच्छतीति ॥
व्यासः—
अनध्यायेष्वधीतं यच्च शूद्रस्य संनिधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते इति ॥
अत्र यद्यपि संपूर्णशास्त्राध्ययनमावश्यकं तथा आपत्काले एकदेशाध्ययनेनापि निर्वाहः । तदाह मनुः–
यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।
ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदीति ॥
छन्दस्कृतं मन्त्रभागं । छन्दोवद्धत्वात् ब्रह्म इति ब्राह्मणमित्यर्थः मन्त्राणां साक्षात्कर्माङ्गतयान्तरङ्गत्वात् । यथाविधि गृहीतानामेव च विनियोगार्हत्वात् । ब्राह्मणस्य तूपदेशमात्रार्थतया बहिरङ्गत्वादशक्तेन मन्त्रमात्रमध्येयं शक्तेन तूभयमपीत्यर्थः ॥ पाराशरादावेतत्स्पष्टमेव ॥

अथानध्यायाः ।

ते च द्विविधा नित्या, नैमित्तिकाश्च । तत्र नित्यानाह हारीतः–
प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।
श्वोनध्यायेऽद्यशर्वर्यां नाधीयीत कदाचनेति ॥
नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः—
श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामवाणार्त्तनिःस्वने ।
अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥
देशे शुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ।
भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोन्तः अर्द्धरात्रेऽतिमारुते ॥
पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुरिति ॥
साम सामवेदघोषः । तथाच मनुः—
ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदश्च मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिरिति ॥
तेन ह्यन्नं क्रियत इतिवद्धेत्वर्थवादपुरःसरमाह—
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचनेति ॥

बाणो वंश इति विज्ञानेश्वरः । बाणशब्दे बाणमोक्षाशिक्षादशाद्युत्पन्ने शब्दे इति तु सर्वज्ञनारायणः । एवं वीणादिस्वनेपि बाणभेरीमृदङ्गगदार्त्तशब्देषु इति गौतमवचनव्याख्यावसरे बाणो वीणाविशेषे बाणः शततन्तुरिति महाव्रते दर्शनादिति हरदत्तेनोक्तम् । गर्दः शकटमिति विज्ञानेश्वरः । हरदत्तस्तु गर्त्तशब्देष्विति पठित्वा गर्त्तो रथः । "आरोहथोवरुणमित्रगर्त्तम् स्तुहि श्रुतं गर्त्तसदं युवानमि" त्यादौ गर्त्तो हि रथमुच्यते इति निरुक्ते च तथा दर्शनादिति व्याचख्यौ । अमेध्याः सूतिकादयः । तथाच वसिष्ठः—पतितचण्डालशवसूतिकाश्रावणे तु त्रिरात्रं वाग्यता आसीरन् इति प्रायश्चित्तं स्मरति । विद्युत्संप्लवे । पुनः पुनर्विद्योतमानायां विद्युति । स्तनितसंप्लवे । पुनः पुनर्मेघघोषे च तात्कालिकोऽनध्याय इति विज्ञानेश्वरः । नारायणस्तु—

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीदिति ।

मूलमुदाहृत्य विद्युदादित्रयस्य संध्याकालादन्यस्मिन् काले मिलितानां त्रयाणामुत्पत्तौ, तथा महोल्कानां च संप्लवे विद्युदाद्यतरेण सह युगपदुत्पादे आकालिकं यत्र काले निमित्तमुत्पन्नं दिनान्तरीयतत्कालोत्पत्तिपर्यन्तम् । एतच्च वर्षाव्यतिरिक्तकाले द्रष्टव्यमिति व्याचख्यौ । युक्तं चैतत् अन्यथा प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु इत्याद्यग्रिमग्रन्थाऽसङ्गतिप्रसङ्गादिति संध्यागर्जितेष्वाकालिकोऽनध्यायः । तदाह गौतमः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तनयित्नुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निष्विति।

आकालिका इत्यनुवर्त्तते। स्तनयित्नुर्मेघशब्दः। प्रादुष्कृतेष्वग्निषु अग्निहोत्रहोमकाले, संध्यायामिति यावत्। प्रत्येकमाकालिका अनध्यायेहतव एते। यस्मिन् काले एते भवन्ति अपरेद्युस्तत्पर्यन्तकाल आकालः तत्र भव आकालिकोऽनध्यायः। एतच्च प्रातःसंध्यास्तनिते। सायंसंध्यास्तनिते तु रात्रिमात्रं नाधीयीत। तदाह हारीतः– सायंसंध्यास्तनिते रात्रिं; प्रातःसंध्यास्तनितेऽहोरात्रमिति। इदमप्यपर्त्तौ वर्षाकाले तु प्रातश्चेद् गर्जवर्षादयः तदाहर्मात्रमनध्यायः। तदाह गौतमः– अहन्यृतौ इति सायं तु सूर्योदयपर्यन्तं तदाह मनुः—

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने।
सज्योतिः स्यादनध्याय इति।

सज्योतिरिति। प्रातश्चेद्यावदादित्यदर्शनं सायं तु यावन्नक्षत्रास्थितिः। विद्युत्तु यदि नक्तं दृश्यते न संध्यायां तदाऽपररात्रपर्यन्तमनध्यायः॥ तदाह गौतमः–विद्युति नक्तं चापरात्रादिति। यद्यहः तृतीयाद्भागादारभ्य विद्युत्प्रवर्त्तते न संध्यायां नापि नक्तं तदा सर्वरात्रमनध्यायः। एतदाह गौतमः– त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वं, सर्वमासर्वरात्रम् गौतमः-उल्का विद्युत्समेत्यैकेषाम्। यथा विद्युत्यनध्यायस्तथोल्कायामपीत्येकेषां मतमित्यर्थः। गौतमः— स्तनयित्नुरपराह्णे। अपराह्णे यो गर्जः स विद्युत्समः। अपि प्रदोषे। प्रदोषे भवन् स्तनयिन्नुर्विद्युत्समः अपररात्रादनध्यायहेतुः सर्वं नक्तमार्द्धरात्रात्। प्रथमाद्रात्रिभागादारभ्य आर्द्धरात्रात्प्रवृत्तः स्तनयित्नुस्सर्वं नक्तमनध्यायहेतुः। अहश्चेत्सज्योतिः। अहनि चेत्स्तनयित्नुर्भवति तदा सकलं दिनमनध्याय इत्यर्थः। इदं च प्रागपराह्णाद्गर्जे सति बोध्यमिति हरदत्तः। एवं च विज्ञानेश्वरोक्तं तात्कालिकत्वमुक्तविशेषानाक्रान्तेऽपराह्णोत्तरकालीनगर्जे विद्युदाद्यमिलिते बोद्धव्यम्॥ भुक्तार्द्रपाणिरिति॥ नाधीयीतेति शेषः। अर्द्धरात्रे मध्यमप्रहरद्वये इति विज्ञानेश्वरः॥ रात्रेर्मध्यमदण्डदशके इति तु उदके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

मध्यरात्रे चेति मनुव्याख्यायां नारायणः । निर्णयामृते तु द्वितीययामस्यान्त्यघटिकाद्वयं तृतीययामस्याद्यघटिकाद्वयं चेति चतस्रो घटिका महानिशाख्या अर्द्धरात्रः । तथाच बौधायनः--

महानिशा तु विज्ञेया मध्यं मध्यमयामयोः ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणमिति ॥
मध्यं च कियदित्याकाङ्क्षायां स एवाह-
महानिशा तु विज्ञेया चतस्रो घटिकास्तथेति ॥

तथाच दण्डचतुष्टयमेव नाध्येयमिति सिद्धान्तितम् । अतिमारुत इति ॥ अत्र विशेषमाह गौतमः- नाधीयीत वायौ दिवा पांसुहरे कर्णश्राविणि नक्तमिति । पांसून् हरतीति पांसुहरः । अपांसुहरे तु दिवा न दोषः । पांसुहरेपि रात्रौ न दोषः । कर्णाभ्यां श्रूयते इति कर्णश्रावी । एवं भूते महाघोषे वायौ नक्तं नाधीयीतेत्यर्थः । एतेन

कर्णश्रावेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ।

इति मनुरपि व्याख्यातः । सन्ध्यानीहारभीतिष्विति । संध्ययोर्नाधीयीत । तथा नीहारे भीतौ चेत्यर्थः । तथाच मनुः--

नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोरिति ।

धावतइति । त्वरितं गच्छतोऽनध्याय इत्यर्थः । शिष्टे चेति । तदनुज्ञावाधिरनध्यायः । तथाच मनुः- अतिथिं चाननुज्ञाप्येति । खरेत्यादि । खरादीनामारोहणे प्रत्येकमनध्याय इति विज्ञानेश्वरः । खरोष्ट्रयुक्तं यद्यानं शकटादीति मनौ नारायणः । इरिणं शून्यम् । उषरं मरुभूमिर्वेति । तात्कालिकान् निमित्तसमकालीनान् । गौतमः- अभ्रदर्शने वापत्तौ वर्षत्तोरन्यत्र सोदकमेघस्य दर्शने नाधीयीतेत्यर्थः । मूत्रित उच्चारितः । सञ्जातमूत्रेच्छो, निरुद्धमूत्रः । तथा उच्चारितः निरुद्धपुरीषः । कृतमूत्रपुरीषे तु विशेषं वक्ष्यति । वर्षति च । वर्षति देवे तावन्नाधीयीत । एके वलीकं सन्तानम् । वलीकं गृहपटले । तत्र वर्षधारा संतन्यते यथा तथा वर्षति सति नाध्येयमित्येके ॥ अन्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नपि नित्यानाह नारदः–

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिष्विति ॥

अयने मकरे, कर्कटे च । विषुवे तुलामेषयोः शयने आषाढ-शुक्लद्वादश्यां बोधने कार्त्तिकशुक्लद्वादश्याम् । मन्वादिषु–

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षयकारका

इति मत्स्यपुराणोक्तास्वि त्यर्थः । अत्राष्टमी कृष्णेत्युपादानात् द्वादस्यादयः शुक्ला गृह्यन्ते । युगादिष्विति ।

वैशाखमासस्य च या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

इति विष्णुपुराणे ।

शुक्ला तृतीया वैशाखे प्रेतपक्षे त्रयोदशी ।
कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघे दर्शश्च पूर्णि मेति ।

चोक्तास्वित्यर्थः ।

मनुः–

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणे स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिष्विति ॥

उपाकर्मणि त्र्यहमनध्यायः । उत्सर्गे तु त्र्यहम् । पक्षिण्यहोरात्राभ्यां सह विकल्प्यते । तथाच मनुरेव–

यथाशास्त्रं च कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विरमेत्पक्षिणीं रात्रीं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥
अतऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेदिति ॥

उपाकर्मानन्तरं विशेषमाहापस्तम्बः—श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीतेति । प्रदोषे रात्रेः प्रथमयामे । तथाच गौतमः— प्राधीतस्यं च निशायां चतुर्मुहूर्त्तमिति । उपाकृत्याध्येतुं प्रावृत्तः प्राधीतः"आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च" इति क्तः । तस्य निशायां चतुर्मुहूर्त्ते अष्टौ नाडिका अनध्याय इत्यर्थः । अष्टकास्विति । यद्यपि हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति मार्गशीर्षप्रभृतिमासचतुष्टये कृष्णाष्टमीनामष्टकाश्राद्धदिनत्वं सूत्रे उक्तं तथापि सप्तमी नवमीयुतास्ता एव तिस्रोऽष्टका इह ग्राह्याः । तथाच गौतमः— तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रकमन्त्यामेकेइति ॥ त्रिष्वपरपक्षेषु तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रमनध्यायहेतवः । तदहः पूर्वेद्युरपरेद्युश्च । एके तु फाल्गुनस्थामपि मन्यन्ते इत्यर्थः । हेमन्ताशिशिरयोरित्युदात्तदाश्वलायनसूत्रादिति भावः । यद्वा अन्त्यामन्त्यामेवेत्यर्थः । तथाचाश्वलायनः । एकस्यां वेति । आपस्तम्बोपि या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टमी ज्येष्ठी या संपद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षत इति । ऋत्वन्तास्विति । यद्यपि चान्द्रमासघटितानामृतूनामन्त्यासु रात्रिषु अनध्ययनं पर्वत्वादेव सिद्धं तथापि सौरमासद्वयकृतानामृतूनामन्त्ये दिनेऽ नध्ययनसिध्यर्थमिदमिति नारायणः । गौतमः— कार्त्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासीति । त्रिरात्रमिति वक्ष्यमाणमनुषज्यते । उक्तपौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रमनध्यायः । तथाच तदुत्तरद्वितीयायामपि नाध्येतव्यमिति फलितमिति माधवः । स्मृत्यर्थसारे च—आषाढीकार्त्तिकीफाल्गुनीसमीपस्थाद्वितीयासु चेति ॥ चातुर्मास्यद्वितीयास्वित्यादिना उदाहरिष्यमाणेन वचनेनाप्ययमर्थो लभ्यते ॥ हरदत्तस्तु— तिस्रः पौर्णमास्योऽनध्यायहेतवः । पौर्णमास्यनन्तरे तु अनध्याये मूलान्तरं द्रष्टव्यमिति व्याचख्यौ ॥ याज्ञवल्क्यः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥
संध्यागर्जितानिर्घाते भूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशं आरण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये इति ॥

स्वशाखेति ॥ स्वशाखाध्यायिनि प्रेते त्र्यहमनध्याय इत्यर्थः । निर्घाते उत्पातध्वनौ । समाप्य वेदमिति । मन्त्रब्राह्मणयोरन्यतरसमाप्तावित्यर्थ इति विज्ञानेश्वरः । शाखासमाप्तावेति तु हरदत्तः । द्युशब्दो दिवसपर्यायोपीति द्युद्रुभ्यां म इति सूत्रे न्यास्कारः । राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे द्युनिशमनध्यायः । यत्तु त्र्यहं न कीर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके इति मनूक्तं तद् ग्रस्तास्तमयविषयमिति विज्ञानेश्वरः । राज्ञः चन्द्रस्य चकारो भिन्नक्रमः तेन सूर्यस्य च राहोः सकाशात् । सूते प्रसवे । राहुच्छायाभिभूतस्य पुनरुद्भव इति यावत् । नतु राज्ञः सूतकामिति नृपमरणमुच्यते । लक्षणाप्रसङ्गात् । विषयस्थे च राजनि प्रेते इति गौतमेन तत्र सज्योतिरनध्याय इत्युक्तत्वाच्च । यद्यपि तत्र गृहस्थानामाशौचादेवानध्यायः सिद्धस्तथापि ब्रह्मचार्यर्थमिदम् । स्मृत्यर्थसारे तु ग्रहणे रात्रौ मोक्षे त्रिरात्रम् । दिवा मोक्षे त्रिरात्रम् । दिवा मोक्षे त्र्यहमित्युक्तम् । गौतमस्तु—आकाशनिर्घातभूमिकम्परा हुदर्शनोल्काइत्याह । अत्र हरदत्तः—निर्घातोऽशनिपातः राहुदर्शनं ग्रहणमिति व्याचख्यौ । ऋतुसंधिष्विति । ऋत्वन्तासु च रात्रिष्विति प्राग्व्याख्यातेन मनुवचनेन समानार्थमिदम् । विज्ञानेश्वरस्तु—ऋतुसंधिगतासु प्रतिपत्स्विति व्याचख्यौ । भुक्त्वा चेति । इदं चोत्सवविषयकम् । तथाच गौतमः—ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे इति । उपनयनादावुत्सवे भो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जनादूर्ध्वं तदहरनध्याय इति हरदत्तो व्याचख्यौ । श्राद्धभोजने तत्प्रतिग्रहे चेति विज्ञानेश्वरः । गौतमस्तु–श्राद्धिनामाकालिकमकृताश्राद्धिकसंयोगेपीति । अत्र हरदत्तः–श्राद्धी श्राद्धकर्त्ता नतु भोक्ता । तत्र श्राद्धमनुष्ययज्ञभोजनेष्वहोरात्रमिति अहोरात्रस्योक्तत्वात् । यद्वा श्राद्धे केवलं भुक्तवन्ते नतु पित्र्याद्यर्थं पात्रतया । तेषां पूर्वोक्तोऽहोरात्रः ॥ पित्राद्यर्थानां तु आकालिको बोध्यः । अकृतान्नम् आमान्नं तदेव श्राद्धिकं श्राद्धे दीयमानं तत्प्रतिग्रहेपीत्यर्थ इति । एकोद्दिष्टे तु त्रिरात्रम् । तदाह मनुः–

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेत् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके इति ॥

इदं च महैकोद्दिष्टविषयमिति स्मृत्यर्थसारे नारायणीये च ॥ यदा तु त्रिरात्रादूर्ध्वमपि गन्धलेपावनुवर्त्तेते स तदा तत्क्षयपर्य्यन्तमनध्याय इत्याह मनुः–

यावदेकानुद्दिष्टस्य लेपो गन्धश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद् ब्रह्म न कीर्त्तयेदिति ॥

पशुमण्डूकेति ॥ यत्पुनर्गौतमेनोक्तम् श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्चेति, तत्प्रथमाध्ययन एव बोध्यमिति विज्ञानेश्वरः । हरदत्तोपि–

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलेषु च ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशमिति ।

मनुवचनमुदाहृत्य इदं च धारणाध्ययनविषयम् । गौतमीयं तु ग्रहणाध्ययनविषयमित्याह । शक्रपात इति । शक्रध्वजस्यावरोपणदिवसे उच्छ्रयदिवसे चेत्यर्थः । कूर्मपुराणे–

श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोरिति ॥

गौतमः–नित्यमेके नगरे इति–मतभेदेनानध्ययनमाह । मनुस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यवस्थामाह–

नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानामिति ॥

व्रतसमापनमात्रेण विद्यामसमाप्यैव ये स्नास्यन्ति ते विद्यानिरपेक्षब्रह्मचारिधर्ममात्रानुरोधकत्वाद्धर्मनैपुण्यकामाः। ये तु विद्यां समाप्यैव स्नास्यन्ति ते विद्यानैपुण्यकामाः । तत्र प्राथमिकानां ग्रामेऽनध्यायो न तु द्वितीयानामिति नारायणः ॥ मनुः–

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपीति ॥

उपसर्जने उपसर्गसूचके विकारे । युद्धच्छिद्रादावित्यर्थः । गौतमः–आचार्यपरिवेषणे ज्योतिषोश्चेति । आचार्यौ गुरुशुक्रौ तयोः परिवेषे ज्योतिषोः चन्द्रसूर्ययोश्च परिवेषे च तावत्कालं नाधीयीत । यद्वा परिवेषणमन्नोपहरणम् । आचार्यस्य गुरोः परिवेषणे नाधीयीतेति हरदत्तः । मनुः–

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव चेति ॥

प्रौढपादइति पादे पादान्तराधायी । पीठाद्यासनार्पितपादो वेति हरदत्तः। वसाक्थिकाम् उत्तरीयादिना पृष्ठेन सह जानुद्वयस्य वेष्टनम् । सूतकान्नाद्यं सूतकसंबन्ध्यन्नम् । एतच्चानध्ययनमाप्रायश्चित्तकरणादिति नारायणः । अन्नजरणान्तमिति तु स्मृत्यर्थसारे । मनुः—

न विवादे न कलहे न सेनायान्न संगरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षतेइति ।

विवादे ऋणदानादिविप्रतिपत्तिशब्दश्रवणे । भुक्तमात्र इति । भुक्तार्द्रपाणिरिति याज्ञवल्क्योक्तेन तुल्यार्थम् । अजीर्ण इति । जरणोचितकालेप्यन्नस्थाजरणे सतीत्यर्थः इति नारायणः । सोपपद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिथावनध्यायः । तथाच नारदीये—

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो या च सोपपदा तिथिरिति ॥

सोपपदास्तिथयस्तु—

सिता ज्येष्ठद्वितीया च आश्विने दशमी सिता ।
चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति ॥

स्मृत्यर्थसारे—ऐन्द्रश्रवणद्वादशीमहाभरण्योश्च । अपरपक्षान्ते प्रेतद्वितीयायां रथसप्तम्यां च । शवानुगमनपरिचरणेषु । आकाशे शवदर्शने वाहोरात्रम् । महागुरौ मृते द्वादशरात्रम् । असपिण्डे गुरौ त्रिरात्रम् । आचार्ये उपाध्याये च पक्षिणी । समानविद्ये सब्रह्मचारिणि च । आचार्यभार्यापुत्रशिष्येष्वहोरात्रम् । ऋत्विग्याज्यस्वयोनिसम्बन्धेषु चैवम् । अग्न्युत्पाते गोविप्रमृतौ त्रिरात्रम् । अयने विषुवे च पक्षिणी । अकालवृष्टौ । आर्द्रादिज्येष्ठान्तादन्यत्राकालवृष्टिः । आरण्यमार्जारसर्पनकुलपञ्चनखादेरन्तरागमने त्रिरात्रम् । आरण्यश्वशृगालादिवानररजकादौ द्वादशरात्रम् । खरवराहोष्ट्रादिचण्डालादिस्ततिकोदक्याशवादौ मासम् । गोगवयाजब्रह्मनास्तिकादौ त्रिरात्रम् । शशमेषश्वपाकादौ षण्मासम् । गजगण्डसारसिंहव्याघ्रमहापापिकृतघ्नादावब्दमनध्यायः । शोभनगृहे शोभने दिने चानध्यायः । विवाहमौञ्जीबन्धनप्रतिष्ठोद्यापनादिष्वासमाप्तेः सपिण्डसगोत्राणामनध्यायः । यज्ञे चानुबन्ध्यान्तमृत्विजामाचार्याणां च । एकानध्याययुग्मत्वे त्वन्त्यापररात्रेऽनध्यायः । अनध्याययुग्मे पूर्वदिनापररात्रौ चेत्येके ।

अभ्यङ्गस्नानकाले च महास्वेदेऽतिकम्पने ।
गोविप्ररोधने सर्वशब्देषु श्राद्धपङ्क्तिषु ॥
उदयेऽस्तमये चापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।
तद्दिनं तदहोरात्रं चानध्यायविदो विदुः ॥
केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तद्दिननाडिकाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे इति ॥
निर्णयामृते श्लोकभीष्मः—
चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।
पक्षाधिकत्रयोदश्यां तस्या एवोत्तरा तिथिः ॥
दर्शस्पृक् चेद्दिवैव स्यादनध्यायः श्रुतावपीति ॥
पक्षेत्यादेरयमर्थः । द्वितीयादित्रयोदश्यन्तानामेकादशस्वाध्यायानां यदि तिथिवृद्ध्या त्रयोदश्यधिका भवति तस्यां नाध्येयम् । किञ्च यस्यास्त्रयोदश्या उत्तरा चतुर्दशी दिवैव दर्शं स्पृशति साप्यनध्यायः । श्रुतौ । श्रवणद्वादश्याम् । चातुर्मास्यद्वितीयाश्च गर्गेणोक्ताः—
शृचाऊर्जे तपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये ।
चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षय इति ॥
विधुक्षये कृष्णपक्षे ।

अथ प्रदोषाः ।

उपाकरणानन्तरं मासं प्रदोषे नाधीयीतेति प्रागुक्तम् । प्रदोषश्च पूर्वरात्रिर्विवक्षिता इति माधवः । तथा माधवीये पुराणम्—
मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।
चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्नच कीर्त्तयेदिति ॥
चतुर्थ्यादितिथिद्वैविध्ये त्वाह प्रजापतिः—
षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका ।
प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिकेति
निर्णयामृते । गर्गोपि—
रात्रौ यामत्रयादर्वाक् सप्तमी या त्रयोदशी ।
प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वकर्मविगर्हित इति ॥
रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।
प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हित इति ।
स्मृत्यर्थसारे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां स्त्रियम् ॥
ब्रह्मवीर्यं श्रियं तेजो निकृन्तति यमः स्वयम् ॥
मन्त्रवीर्यक्षयभयादिन्द्रो वज्रेण हन्ति च ।
ब्रह्मराक्षसता चान्ते नरकश्च भवेद् ध्रुवमिति ॥

पूर्वोक्तेष्वनध्यायेषु उच्चारणमेव निषिद्धं नतु चिन्तनमपि। अतएव

उदके चार्द्धरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।
उच्छिष्टश्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेद् ।

इति मनुवचनव्याख्यायां नारायण आह—अत्र मनसा चिन्तनस्य निषेधादन्यत्र मनसा चिन्तने दोषाभावो गम्यत इति । तथा मानसमप्यशुचिरिति गौतमवाक्यं हरदत्तो व्याचख्यौ । अप्रयतः सन् मानसमप्यध्ययनं न कुर्यात् । एवं चान्येष्वनध्यायहेतुषु मानसमनिषिद्धं भवतीति ॥ मनुः—

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हीति ॥

वेदोपकरणमङ्गोपाङ्गादि । अत्र विशेषः कूर्मपुराणे

अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेदिति ॥

स्मृत्यर्थसारे च—

चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषु तु ।
वेदाङ्गन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चाभ्यसेदिति ॥

तथा दुर्मेधसां विस्मृतिशीलानां च बहुवेदपाठिनां च वेदेऽप्यनध्यायसंकोच उक्तः ।

स्मृत्यर्थसारे —

चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतित्स्वेव सर्वदा ।
दुर्मेधसामनध्यायस्त्वन्तरागमनेषु च ॥
तथा विस्मृतिशीलानां बहुवेदप्रपाठिनामिति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वाध्येये चेति । ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः । तथाच शौनकः–
नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेपि च ।
नानध्यायोस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृत इत्यर्थः ॥
नित्यादावनध्यायो न किन्तु ग्रहणादावेवेत्यर्थः ।
स्मृत्यर्थसारे—
नित्ये नैमित्तिके कार्ये व्रतयज्ञक्रतौ तथा ।
प्रवृत्ते काम्यकार्ये च नानाध्यायाः स्मृतास्तथा ॥
देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः कदा चनेति ॥
मनुः--
द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विज इति ।
नित्यं नित्ये कर्त्तव्ये ब्रह्मयज्ञे । तथाच श्रुतिः–तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देश इति । इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥

अथ भिक्षाचर्या ।

याज्ञवल्क्यः--
ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ।
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमामिति ॥
ब्राह्मणेष्विति स्वस्वजातीयोपलक्षणम् । तथाच व्यासः–
ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्वहम् ।
सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव चेति ॥
अत्र सार्ववर्णिकमापद्विषयम् । तथाच माधवीये भविष्यत्पुराणम्--
चातुर्वर्ण्ये चरेद्भैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दनेति ॥
आपद्यपि शूद्रात्पक्वं न ग्राह्यम् । तदाहाङ्गिराः--
तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यन्ततोऽब्रवीदिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनापदि तु स्वजातिप्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमाहरेत् । तदाह मनुः—

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहमिति ॥

क्वचिदपवादमाह स एव—

गुरोः कुले च भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥
सर्वं वापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांश्च वर्जयेदिति ॥

यत्तु

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
याचेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेदिति ॥

तदुपनयनाङ्गभिक्षाविषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजनपर्याप्तमेवाहर्त्तव्यं नत्वधिकम् । तदाह यमः—

आहारमात्रादधिकं न क्वचिद् भैक्ष्यमाहरेत् ।
युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन्निति ॥

हारीतः—लोहे मृन्मये वा पात्रे भुञ्जीतेति ॥ आपस्तम्बः—भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेदिति । तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञापुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाहतुर्मनुयमौ—

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिरिति ॥

गुर्वसंनिधौ तद्भार्यादिभ्यो निवेदयेत् । तदाह गौतमः—निवेद्य गुरवेऽऽनुज्ञातो भुञ्जीतासंनिधौ गुरोः तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्य इति ॥

याज्ञवल्क्यः—

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।
अपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् इति ॥

यद्यपि प्रागेव उभयोरग्निकार्यं विहितम् । " अग्निकार्यं ततः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपी " ति । तथापि संध्याकाले कथंचिदग्निकार्यस्य कालान्तरविधानार्थमिदम् । न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थम् । सत्कृत्येति । सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः– भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितं गुरवे निवेदितमनुज्ञातं अमृतसंमितं प्राहुर्यदश्नाति ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोतीति ॥

याज्ञवल्क्यः–

ब्रह्मचर्ये स्थितौ नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्नीयात् श्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥

अनापदि व्याध्याद्यभावे । ब्राह्मण इति । क्षत्रियादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् ।

तथाच **मनुः–**

राजन्यवैश्ययोश्चैव न तत्कर्म प्रचक्षत इति ॥

श्राद्ध इत्युपलक्षणम् । तथाच **मनुः–**

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्रे कर्मण्यथर्षिवदिति ।

ऋषिवद् वानप्रस्थवत् । एते मुन्यन्नाशनमभिप्रैतीति **नारायणः** । व्रतमिति । मधुमांसादि परिहरन्नित्यर्थः । ब्रह्मचर्यकालावधिमाह **याज्ञवल्क्यः–**

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ॥
ग्रहणान्तिकमित्येकइति ॥

यमः–

वसेद् द्वादशवर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।
षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेदिति ॥

मनुः–

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिमेकमेव चेति ।
वेदत्रयाध्ययनार्थं व्रतं ब्रह्मचर्याश्रमधर्मरूपं चर्यं चरणीयम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथाच प्रतिवेदं द्वादशाब्दानामिति फलितम् ॥ यस्तु चतुरो वेदानध्येतुं शक्तः तस्याष्टचत्वारिंशदिति बोध्यम् ॥ यथाऽऽपस्तम्बः–उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारी वासोष्टाचत्वारिंशद्वत्सरान् इति । एवं चाथर्वणस्त्रयीनिष्कर्षत्वादेतद्व्रतेनैव व्रतसिद्धिरिति । नारायणोक्तौ मूलं मृग्यम् । तदधिकमित्यादि । प्रतिवेदं षाट्वार्षिकं त्रैवार्षिकं वेत्यर्थः । तदेतत्संगृहितं दीपिकायाम्–

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं वर्षाणि द्वादशाथवा ।
षट्त्रीणि ग्रहणान्तं वेति ॥

ब्रह्मचारी द्विविधः । उपकुर्वाणको, नैष्ठिकश्च ॥ उपकुर्वाणकस्य धर्मा उक्ताः । नैष्ठिकस्य तूच्यन्ते । तत्र मनु–

यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेत स्वगुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥
आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सापिण्डे वा गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ॥
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ॥
प्रयुञ्जानोग्निशुश्रूषां सादयेद्देहमात्मन इति ॥
एतच्च सद्वृत्तब्राह्मणगुर्वादिविषयम् ।
तथा च मनुः–
नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं चरेत् ।
ब्राह्मणे वाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमामिति ॥

स्थानासनविहारवानिति । स्थानमङ्गुष्ठाग्रादिना नियतमूर्धावस्थानम् । आसनं नियमेनोपवेशनम् । विहारो भ्रमणम् । एतैस्तपोविशेषमभिप्रैतीति नारायणः । अग्निशुश्रूषामिति । सा च हारीतशङ्खलिखितयमैर्निरूपिता । याज्ञियाः । समिध आहृत्य संमार्जनोपलेपनोद्बोधनसमूहनसमिन्धनपर्यग्निकरणपरिक्रमणोदस्थापनहोमस्तोत्रनमस्कारादिभिरग्निं परिचरेन्नाग्निमधितिष्ठेन्न पद्भ्यां कर्षेन्न मुखेनोपध-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मेन्नापश्चाग्निं च युगपद्वारयेन्नाजीर्णभुक्तो नोच्छिष्टो वाभ्यादध्यात् ॥ विविधैर्हविर्विशेषैराज्ञे यैरहरहमग्निमिन्धेदामन्त्र्य गच्छेदागत्य निवेदयेत् तन्मनाः शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छतीति ॥ स्फुटं चैतन्माधवीये । वसिष्ठः—ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेदाशरीरविमोक्षणात् । आचार्ये च प्रेतेऽग्निं परिचरेत् संयतवाक् चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी जटिलः शिखा जटो वेत्युपक्रस्य त्रिरन्होभ्युपेयादपइत्याह । त्रिषवणस्नायी स्यादित्यर्थः ॥ यत्तु दक्षवचनम्—

प्रातर्मध्यान्हयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिषवणस्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिण इति ॥

तदुपकुर्वाणकविषयम् । यदपि अपामुपस्पर्शनमेके गोदानादिति गौतमवाक्येन गोदानव्रतानन्तरमेव स्नानम् । ततः प्राक् दीक्षितवदिति नित्यस्नानस्यानुष्ठानमुक्तं तदप्युपकुर्वाणकविषयमेव बोध्यम् । यत्तु

कुब्जवामनजात्यन्धक्लीवपङ्ग्वार्त्तरोगिणाम् ।
व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवं न संशयइति ।

विष्णुवचनान्नैष्ठिकत्वं कुब्जादिमात्रविषयकमिति । तन्न । चत्वार आश्रमा इत्युपक्रम्य यमिच्छेत्तमावसेदिति वसिष्ठेनोच्यमानस्य गृहस्थताया ऐच्छिकत्वस्यासंगत्यापत्तेः । भविष्यत्पुराणेपि—

गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम् ।
ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्संकल्पपूर्वकम् ॥
वैखानसो वापि भवेत्परिव्राडथवेच्छयेति ॥

वैखानसो वानप्रस्थः । तस्माद्रागिविषयकं गार्हस्थ्यम् ॥ विष्णुवाक्यं तु नीरागमात्रोपलक्षकमिति । नैष्ठिकत्वं तु ब्राह्मणस्यैव नतु क्षत्रियादेः ।

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं नचेह जायते पुनरिति ।

मनुवाक्ये विप्रपदेन क्षत्रियादिव्युदासादिति नारायणः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतच्च नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कलौ न कार्यम् । कलिवर्ज्येषु परिगणनात् । कलिवर्ज्यानि च प्रसङ्गात्प्रदर्श्यन्ते । तत्र माधवीये ब्रह्मपुराणम्–

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।
गोत्रान्मातृसपिण्डात्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिरिति ॥

दीर्घकालमिति । नैष्ठिकब्रह्मचर्यमित्यर्थ इति दीपिकाकारः । अन्ये तु अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि इत्याद्यपि कलौ निषिध्यत इत्याहुः । कमण्डलुधारणम् । अथ कमण्डलुचर्यामुपदिशन्तीत्यादिबौधायनोक्तेति-कर्त्तव्यताकम् । सोदकं च कमण्डलुमित्यनेन स्नातकस्य विहितं मृन्मयकरकधारणम् । गोत्रात् स्वगोत्रोत्पन्नायाः पितृष्वसुः । मातृसपिण्डाद् मातुलात् । यः श्रुतिस्मृतिसदाचारैर्मातुलकन्यापरिणयः प्राप्तः सोऽनेन कलौ निषिध्यते । तेन मातुलस्य सुतामूढ्वेत्यादीनि वचनानि कलिविषयाण्येव । अत एव व्यासेन कलिनिन्दाप्रक्रमे–

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः–

इत्युक्तम् । मातृतो मातृपक्षे । कूटस्थात्तृतीयां मातुलसुतां पितृतः पितृपक्षे तृतीयां पैतृष्वस्रेयीमित्यर्थः । एतेन कृष्णार्जुनादीनां मातुलकन्यापरिणयोपि युगान्तरीयत्वान्न विरुध्यते । आधुनिकानां तु तदाचारोऽनाचार एव । अतएव बौधायनेन पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत इत्युपक्रम्य यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृगमनं इत्यनाचारत्वमेव प्रतिपादितमिति । गोवधो मधुपर्कादौ । मद्यं गौडीमाध्व्यादिरूपं क्षत्रियवैश्ययोर्निषिध्यते । न ब्राह्मणस्य । नित्यं तन्निषेधात् । न पैष्टी । सर्वेषु तन्निषेधात् । क्रतुरपि ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः दत्ता कन्या न दीयते ।

देवरात् । चकारात्सपिण्डात् सगोत्राद्वा सुतोत्पत्तिः । " अपुत्रां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुर्वनुज्ञात" इत्यादिवाक्यैर्विहिता। कलौ नेत्यनुषज्यते। देवरात् सुतोत्पत्तेश्च वाग्दत्ताविषयता। यावद्वक्ष्यमाणत्वात् निषेधोऽपि तद्विषयक एव बोध्यः। दत्तेति

पुरा पुरुषसम्भोगान्मृते देयेति केचन।

ऋतावदृष्टे कन्यैव पुनर्देयेत्यादिना पुनर्देयतयोक्ता संस्कृता कन्या अक्षतयोनिः पुनः कलौ न देयेत्यर्थः। दत्ताशब्दस्य ऊढापरत्वं च वचनान्तरादध्यवसीयते। तथाच माधवीये पुराणम्—

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति॥

ज्येष्ठांशमिति। ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः। सर्वद्रव्याच्च यद्वरमित्यादिनोक्तमित्यर्थः। बृहन्नारदीये—

समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम्।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपगतं तथा॥
देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः।
मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा॥
दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिण इति॥

समुद्रे नौकादिना यो याति तस्य समुद्रयानम्, ब्राह्मणस्य न्यासापहरणमित्यादिबौधायनोक्तप्रायश्चित्तकरणेपि अन्यैः स्वीकारः व्यवहारः। तदुक्तम्—

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रह इति।

उपगतं विवाहः।

असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु।
इति वचनात्। मांसदानं मांसपरिवेषणम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शौचञ्च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ।
अनन्ततृप्तिकृच्छ्राद्धे एतत्खलु नचामिषम् ॥
यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितॄन् ।
सोऽविद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥
क्षिप्त्वा कूपे यथाकिंचिद्वाऽत आदातुमिच्छति ।
पतत्यज्ञानतः सोपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा । इति
बृहत्पराशरस्मरणात् ॥
अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति ।

निगमवचनाच्च महाप्रस्थानगमनम् । आशरीरपातमुत्तरदिग्गमनम् । तथान्येपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकत्वेन माधवदीपिकाकारादिभिः संगृहीताः

विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपभयाद् बुधैः ।
समापने, निवृत्तानि साध्वभावात्कलौ युगे ॥
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ।
सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ।
अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः ॥
वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा ।
प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ।
वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ॥
दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ॥
अयोनौ सङ्ग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः ।
परोद्देशात्मसन्त्याग उच्छिष्टस्यापि वर्जनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः ।
अस्थिसंचयनादूर्ध्वं अङ्गस्पर्शनमेवच ॥
शामित्रं चैव विप्राणां सोमाविक्रयणं तथा ॥
षड्भक्तानशने चान्नहरणं हीनकर्मणः ।
शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणाम् ॥
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ।
शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद् वृत्तिशीलिता ॥
आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणां अश्वस्तनिकता तथा ।
प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजारणिपरिग्रहः ॥
ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ।
बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदितः ॥
यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ।
नवोदके दशाहं च दक्षिणा विधिचोदिता ॥
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ।
भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ॥
गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ।
पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् ॥
यत्र सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्त्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेदिति ॥

अस्यार्थः, जनमेजययज्ञसमापने सति विहितान्यपि कानि चित्कर्माणि कलौ निवर्त्तितानि । तदनुष्ठानयोग्यसाधुपुरुषाभावात् । आततायिनामुद्यतशस्त्रादीनां द्विजाग्र्याणां विप्राणां "ब्राह्मणं वा बहुश्रुतमाततायिनमायान्तं हन्यादेवे" त्यादिना विहितं संमुखमकूटशस्त्रेण मारणम् । सत्रे आसनोपायिचोदिते सप्तदशावराश्चतुर्विंशति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परमाः सत्रमासीरन्नित्यादिना विहिते दीक्षाः । सुराग्रहणस्य सुराग्रहणकर्तुः, संग्रहो व्यवहारः । अग्निहोत्रं हूयते यया स्रुचा सा वैकङ्कती अग्निहोत्रहवणी, तस्या नित्यं होमानन्तरं हुतावशिष्टप्राशनार्थं लेहः जिह्वया आस्वादनम् । कथंचिल्लीढायाः पुनः परिग्रहः ।

वेदाग्नियुक्तविप्रस्य त्र्यहमाशौचमिष्यते ।

इत्यादिना देवलादिभिरुक्त आशौचसंकोचः । कामकृते महापातकादौ मरणान्तिकं यत्प्रायश्चित्तम् ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ।

इत्यादिनोक्तं तस्य विधानमुपदेशः । तदाह मनुः—

प्रतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिरिति ।

स्वयमेव धर्मशास्त्राद् ज्ञात्वाऽन्यापदेशेन पृष्ट्वा वा तदनुष्ठानं न निवार्यत इति भावः । संसर्गादोषः पतितसंसर्गेण पातित्यम् । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचर" न्नित्यादिना प्रतिपादितम् । तथाच पराशरः— कलौ पतितकर्मणेति । एतेन संसर्गः शोधितैरपीत्यादिना शोधितसंसर्गस्यापि निषेधमधिगम्य पतितसंसर्गे दोषाभावोक्तिर्विरुद्ध्येतेति परास्तम् । पातित्यानभ्युपगमेपि दोषाभ्युपगमात् । एतच्च

आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् ।

संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसीति ।

पराशरवचनव्याख्यावसरे माधवाचार्यैः स्फुटीकृतम् । स्तेयान्यस्मिन महापातके निष्कृतिः ॥ इदं च रहस्यप्रायश्चित्तविषयकमिति केचित् । अतएव पराशरे नवमाध्याये तस्मात्प्रकाशयेत्पापमित्युक्तिरपि संगच्छत इत्याहुः । वरातिथिभ्यां मधुपर्के, पितृभ्यः श्राद्धे । दत्तः— मातृपितृभ्यां, तदन्यतरेण वा । "पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसनिकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयात्" इत्यादिवसिष्ठोक्तविधिना पुत्रीकृतः । औरसो धर्मपत्नीजः । ताभ्यामितरेषाम् । सवर्णान्या असवर्णा या अङ्गनास्ता-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिर्दुष्टैः तत्संपृक्तैः कृतप्रायश्चित्तैरपि संसर्गः। अयोनाविति । युगान्तरे तु योनौ अयोनौ वा संसर्गे सति परित्याग इति गम्यते । परेषां गो-ब्राह्मणस्त्र्यादीनामुद्देशेन तदापद्विमोक्षार्थं प्राणत्यागः "गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजे" दित्यादिनोक्तः। उच्छिष्टस्यापि वर्जनमिति। स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं चेत्यादिवसिष्ठाद्युक्तम् । इयमेव प्रतिमा यावज्जीवं पूजनीयेत्येवमादिः संकल्पः ।

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते

इत्यादिना विहितोऽङ्गस्पर्शः । शामित्रं यज्ञे स्वयं पशुप्रमाणम् । षण्णां भक्तानामनशनम् । उपवासत्रयम् । तस्मिन्

बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्

इत्यादिस्मृत्या ।

तथैव सप्तमे काले भक्तानि षडनश्नता ।

अश्वस्तननिधानाय हर्त्तव्यं हीनकर्मणः

इति मनुस्मृत्या च विहितमन्नहरणम्॥ आपद्वृत्तिरिति॥ आपदि क्षत्रादिवृत्तिभिर्जीवनम् । विप्राणां संततिजीवनाय जातारणिपरिग्रहः । प्रवासित्वम्, सर्वदा प्रवासशीलता । मुखेनोपधमेदग्निमित्यादिना विहितं मुखेनाग्निधमनम् । अभिनवोदके दशाहवर्जनम् ।

"दशरात्रेण शुध्येत भूमिष्ठं च नवोदक" मित्यादिनोक्तं दशाहमित्युक्त्या ।

काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च त्र्यहं च तत् ।

अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वानाद्यादहर्निशम् ॥

इति स्मृत्युक्तस्य दशाहप्रतिषेधस्यैवम्प्रतिप्रसवो नतु त्र्यहप्रतिषेधस्येति दर्शयति। "गुरवे तु वरं दत्वे" त्यादिनोक्ता स्नानार्थं गुरुदक्षिणा। आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्त्तारः स्युः इत्याद्यापस्तम्बोक्तं ब्राह्मणगृहे शूद्रस्य पाचकत्वम्। गोतृप्त्यधिके जले शिष्टानामाचमनकरणम् शुचिगोतृप्तिकृत्तोयमिति प्राप्तम् । पितृपुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दम इत्युक्तम् । संन्यासिनां यत्र सायङ्कालस्तत्रैवावस्थानम् । यत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सायं गृहो मुनिरित्यनेनोक्तम्। एतानि सर्वाणि निवर्त्तितानि इत्यन्वयः। सन्यासिपद्धतौ व्यासः–

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च।
कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः॥
संन्यासस्तु न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेति।
अत्र त्रेतापरिग्रह इति वदता सर्वाधानमेव निषिध्यते।
अतएव लौगाक्षिः–
अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्त्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः।
सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रितेति॥

युगस्य पूर्वं पूर्वयुगं कलेः पूर्वभाग इत्यर्थः। अर्धाधानमपि यावद्वर्णवेदविभागं कार्यम्। तदाह देवलः–

यावद्वर्णविभागोस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते।
संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे इति॥

यद्यपि संन्यासस्य चतुश्चत्वारिंशच्छताब्दाऽवधिकत्वं व्यासेनोक्तं तथापि गौणकालोऽनेन समर्प्यत इति केचित्। त्रिदण्डैकदण्डाभिप्रायेण व्यवस्थेत्यपरे। सामान्यतः श्रुतस्य व्यासवाक्येनोपसंहार-इत्यन्ये इति कलिनिषिद्धानि। तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य कलौ निषिद्धत्वादुपकुर्वाणत्वमेवाश्रित्य वेदाध्ययनं कर्त्तव्यमिति स्थितम्॥

तच्चाध्ययनमुपाकर्मप्रभृत्येवेति प्रसङ्गात्तन्निर्णय उच्यते। तत्र गृह्यम्—अथाध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वेति। अस्यार्थः, अधीयन्त इत्यध्याया वेदाः तेषामुपाकरणं प्रारम्भः श्रावणमासस्य श्रवणेन श्रवणायुक्ते काले "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इत्यणो "लुबविशेष" इति लुप्। "नक्षत्रे च लुपी" ति सप्तम्यर्थे तृतीया। पञ्चम्यामिति। श्रावणस्येति सम्बध्यते। श्रावणमासस्य पञ्चमी यदा हस्तसंयुक्ता भवति तदा वेत्यर्थः। इदं च कालद्वयम् ओषधिप्रादुर्भावे सति बोध्यम्॥ याज्ञवल्क्यः–

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

ओषधिप्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य श्रवणं पूर्णिमा हस्तश्च शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । यदि तु तत्र ग्रहसंक्रान्ती स्यातां तदा श्रावणस्य शुक्लपञ्चम्यां कार्यम् । अथवा श्रावणशुक्लपक्षवर्त्तिन्यां यस्यां कस्याञ्चिद्धस्तान्वितायां तिथौ इति दीपिकादिबहुग्रन्थसम्मतोऽर्थः । अतएव स्मृत्यर्थसारेपि-कस्मिंश्चिद्दिने इत्युक्तम् । अत्र पञ्चम्यामिति पक्षो बह्वृचादिभिर्ग्राह्यः । यजुर्वेदिनां तु मध्ये वाजसनेयिभिरेव ग्राह्यः । संक्रान्तिर्ग्रहणं वेत्यादिवक्ष्यमाणस्मृतिमहार्णववचनबलादिति दीपिकादौ स्थितम् ॥ ओषधिप्रादुर्भावविरहे तु भाद्रपदे कार्यम् । तथा बह्वृचपरिशिष्टकारिका—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावणे श्रवणेन तु ।
तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ॥
अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।
तदा भाद्रपदे मासे श्रवणेन करोति तदिति ॥

श्रवणनक्षत्रखण्डे तु विशेषमाह व्यासः—

धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेदिति ।

स्मृतिमहार्णवे—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति ॥

गर्गः—

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणीं तैत्तिरीयकाः ।
बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः ग्रहसंक्रान्तिवर्जित इति ॥

अत्र तैत्तिरीयकपदमन्येषामपि यजुःशाखिनामुपलक्षणम् । तेषां कालान्तराविधानादिति निर्णयामृते । दीपिकायान्तु—यदि पौर्णमासीपूर्वाह्णरूपमात्रं कर्मकालं दिनद्वयेपि न व्याप्नोति व्याप्नोति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वा तदा निर्णयार्थं प्रवर्त्तमानमिदं वचनं तैत्तिरीयका इति विशेषोपादानात्तन्मात्रपरम्। इतरे तु याजुषाः पूर्वत्रैव कुर्युरिति सिद्धान्तितम् । यत्तु

श्रावणी दुर्गनवमी दुर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ।

इति वचनं तद्दीपिकाकारमते–तैत्तिरीयकभिन्नयाजुषपरमिति स्पष्टमेव । निर्णयामृतकारमते–तु श्रावण्यां विधीयमानं हिरण्यगर्भपवित्रारोपणमेतस्य विषयः । उपाकर्माङ्गभूतमाभ्युदयिकश्राद्धं वेति तैरेव व्याख्यातम् । सिंहस्थिते सवितरि या अमावास्या तदन्ते चान्द्रमासे या पौर्णमासी सा श्रावणी । तथाच हरदत्तः—

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्त्तते ।
चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ।
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ॥
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णय इति ॥

कात्यायनः–

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिर्ग्रहणं तदा ।
उपाकर्म न कुर्वीत परस्ताच्चेन्न दोषकृदिति ॥

बृहस्पतिः–

नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।
कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे इति ॥

इदं सर्वशाखासाधारणमिति केचित् । अन्ये तु यान् प्रति सिंहे विधानमस्ति तान् प्रत्येव नर्मदोत्तरभागरूपदेशविधिपरं पूर्वार्द्धम् । तैरेव तर्हि दक्षिणे कथं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां उत्तरार्द्धप्रवृत्तिरित्याहुः। एतेन

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।
उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

इति माधवोदाहृतं स्मृत्यन्तरमपि व्याख्यातम् । आद्यमते सर्वशाखासाधारण्येन नर्मदोत्तरभागे कर्कटनिषेधाभिप्रायत्वात् । द्वितीयमते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तु छन्दोगान् प्रति सिंहे कर्त्तव्यमिति विधिः, कुलीरे न कर्त्तव्यमित्यनुवादः। तथाच गर्गः—

सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विचरेद्बहिः।
छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वच्छन्दसाम्।
शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्णिकमिति।
सिंहे रवावित्येतद् उत्सर्गोपाकर्मभ्यां संबध्यते।
यत्तु कश्यपवचनम्—
गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितम्।
इत्याह भगवानत्रिः श्रावणं तु विशेषत इति॥
तत्प्रथमोपाकर्मविषयम्। तदुक्तं संग्रहे—
गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्द्धकेपि वा।
तथाधिमाससंसर्गमलमासादिषु द्विजाः॥
प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृदिति॥
अधिमासादिष्विदं कर्मोत्तरत्र कर्त्तव्यमित्याह पराशरः—
उपाकर्म तथोत्सर्गं प्रसवाहोत्सवाष्टकाः।
मासवृद्धौ परे कार्याः वर्जयित्वा तु पैतृकमिति॥
परे उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः। प्रसवाहोत्सवो जातेष्टिः॥
कात्यायनः—
उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि।
अभिषेकाब्दवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिष्विति॥
यत्तु ऋष्यशृङ्गवचनम्—
दशहरासु नोत्कर्षः चतुर्ष्वपि युगादिषु।
उपाकर्म महाषष्ठ्याद्येतादिष्टं वृषादित इति॥
तच्छन्दोगविषयम्। तेषां हि कालवृद्धावपि सिंहार्क एवोपाकर्म। तथाच तद्विषये सिंहे रवावित्यादिगर्गवचनं प्रागुदाहृतम्। यदा पुनः श्रावणीप्रौष्ठपद्योः शुक्रास्तमयादिना प्रतिबन्धः तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदुक्तं कूर्मपुराणे–

श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतमिति ॥

अत्र च सर्वशाखाधिकरणन्यायेन कर्मैक्ये स्थिते वेदोपाकरणमनूद्य मासमात्रं विधीयते, पौर्णमास्यामित्यवयुत्यानुवाद इति निर्णयामृते, माधवीये च । दीपिकादौ तु–बौधयानीयैरेवाषाढी ग्राह्या, श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्येति बौधायनोक्तेर्गृह्यानुसारेण व्यवस्थौचित्यादिति स्थितम् । माधवस्तु–आषाढादिषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमाश्रवणहस्ताः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः ॥

तदाह गोभिलः–

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणीं तैत्तिरीयकाः ।
बह्वृचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिन इति ॥

अत्रौदयिक इति पर्वादिषु सर्वत्र सम्बध्यते । पर्वण औदयिकत्वे विशेषमाह स एव–

श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि ।
तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नान्या त्वौदयिकी भवेदिति ॥

परिशिष्टे—

धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम् ।
श्रावणं कर्म कुर्वीत ऋग्यजुःसामपाठका इति ॥

त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितमिति । चित्रासंयुक्तहस्त इत्यर्थः ।

गोभिलः–

अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्काले ऽपराह्णके ।
पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति ॥

याजुषाणां तु विशेषमाह प्रचेताः—

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव त्विति ॥

इदं च ब्रह्मचारिधर्मः । उपाकृत्याधीयीतेति ग्रहणाध्ययनाङ्गत्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतीतेः। ग्रहणाध्ययने च ब्रह्मचारिण एव। "वेदमधीत्य स्नाया" दिति स्नानात् प्राचीनत्वावगमात्। यदा तु व्रतानि वा पारं नीत्वेति स्मृतिबलाद्वेदमसमाप्यैव स्नाति तदा गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्ययनेऽधिकारसंभवादस्त्येवोपाकर्म। अत एव शौनकः—समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपेत इत्येक इति। अधीयीतेत्यनुवर्त्तते। येन नियमविशेषेण युक्तो ब्रह्मचार्यधीते तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत। समावृत्तादितरे ब्रह्मचारिणस्तु यथान्यायं स्वविध्युक्तप्रकारेणाधीयीरन्। तथा जायोपेतो गृहस्थोपि ब्रह्मचारिवन्नियमोपेतोऽयीधीतेति। अतएव मनु,याज्ञवल्क्यस्मृत्योर्गृहस्थधर्मप्रकरणे उपाकर्मणः पाठः संगच्छते इति माधवाचार्याः। एवं च ब्रह्मचारी, तथा समावृत्तोऽप्यकृतविवाहः, तथा कृतविवाहोऽपीति, त्रयो ग्रहणाध्ययनं कुर्वन्तस्तदङ्गभूते उपाकर्मण्यधिकारिण इति माधवनिबन्धे फलितोऽर्थः। दीपिकाविवरणे तु—समावृत्तशौनकवचनं जायोपेयीत्येके इति पठित्वा समावृत्तः सन् जायोपेयी गृहस्थः, इतरे ब्रह्मचारिणः, तथा चोभयेधिकारिण इति व्याख्यातम्। हरदत्तस्तु—उपाकृत्याधीयीतेत्यत्र न ग्रहणाध्ययनमात्रस्य ग्रहणं किंतु वेदोच्चारणस्याध्यापनपारायणादिसाधारणस्य। तदन्तं चेदं प्रतिसंवत्सरमनुष्ठेयम्। श्रवणादिवार्षिकमिति गौतमस्मरणात्। तथा च सकलब्रह्मचारिगृहस्थसाधारणमिदम्। तत्र न मांसं भुञ्जीतेत्यादिगौतमोक्तनियमःअध्यापकस्य, व्रतमात्रस्नातकस्याध्येतुश्च। तत्राप्यध्यापकस्य ऋतुद्वयं मासद्वयं चाशक्त्यपेक्षं वैकल्पिकं ब्रह्मचर्यम्। प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदि मैथुनं वर्जयेदित्यापस्तम्बोक्तेः। द्वैमास्यो वा नियम इति गौतमोक्तेश्च। व्रतस्नातकस्याध्येतुस्तु ग्रहणान्तं ब्रह्मचर्यम्। ऋतुगमनं तु पाक्षिकमिति सिद्धान्तयित्वा तत्र प्रमाणत्वेन समावृत्त इत्यादिवाक्यं जायोपेयीत्येके इति पठित्वा ब्रह्मचारिकल्पेनेति प्रसक्तस्य स्त्रीसङ्गनिषेधस्य प्रतिप्रसवोयं पाक्षिक ऋतौ जायोपेयीति व्याचख्यौ। "उपाकृत्य यथाविधि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युक्तश्छन्दांस्यधीयीतेति"ति मनुग्रन्थव्याख्यायां नारायणोप्येवम् । युक्तं चैतत् ।

समावृत्तोऽप्यधीयानो मधुमांसादि वर्जयेत् ।
ऋतुस्नातोपगनं समावृत्तस्य मन्वते ॥

इति कारिकानुगुण्याच्च । तथाच नृसिंहकृते प्रयोगरत्ने गोभिलः—

उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते ।
धारणाध्ययनाङ्गत्वाद् गृहिणां ब्रह्मचारिणामिति ॥

कात्यायनः—

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।
क्रियते च्छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥
अयातयामैश्छन्दोभिः यत्कर्म क्रियते द्विजैः ।
क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारणम् ॥
उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।
अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानव इति ॥

तस्मादाश्रमत्रयेऽपीदमावश्यकमिति स्थितम् । इदं च कर्म वृद्धिश्राद्धपूर्वकं कर्त्तव्यमिति वृद्धिश्राद्धप्रकरणे वृत्तिकृन्नारायणः ।

अत्रेतिकर्त्तव्यतामाह कार्ष्णाजिनिः—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य तु ।
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तत इति ॥

व्यासः—

ऋषीणामर्चनं सर्वं कर्त्तव्यं च निवीतिनेति ॥

गालवः—

कृत्वा यज्ञोपवीतानि नवानि वसुधाधिप ! ।
हुत्वाग्नौ गुरवे दत्वा पितृभ्यो धारयेत्तत इति ॥
पितृभ्यो दत्वा स्वयं धारयेदित्यर्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कार्ष्णाजिनिः–
वेदारम्भणतः पूर्वं सक्तुप्राशनतः परम् ।
नवयज्ञोपवीतानि दद्याद्वै धारयेत्तत इति ॥
दानफलं चोक्तं वायुपुराणे–
उपाकर्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।
आयुस्मान् जायते तेन कर्मणा मानवो भुवीति ॥
ब्रह्मचारिणं प्रति विशेष उक्तः कालादर्शे–
मौञ्जीं यज्ञोपवीतं च नवं दण्डं च धारयेत् ।
कटिसूत्रं चैव नवं नवं वस्त्रं तथैव चेति ॥
कारिकायाम्–
पश्चादग्नेस्तु दर्भेषु प्रागग्रेषूपविश्य च ।
आसिच्याऽपः शरावादौ दर्भास्तत्र निधाय च ॥
प्रागग्रदर्भगर्भास्ते कुर्युर्ब्रह्माञ्जलीनथ ।
सव्याहृतिं जपत्युच्चैः सावित्रीं ब्रह्मयज्ञवत् ॥
त्रिरभ्यस्येयुरोङ्कारं व्याहृतीश्चात्र कर्मणीति ॥
नित्यब्रह्मयज्ञे हि यद्यपि सावित्र्या एवाभ्यासः, नतु व्याहृतीनाम्
ओंपूर्वा व्याहृतीस्तिस्रः समस्तास्तु सकृद्वदेत् ।
पच्छस्त्वर्धर्चशः सर्वां सावित्रीं त्रिर्वदेदथा ॥
इति कारिकाकारवचनात् । तथापीह कर्मणि व्याहृतीरप्यभ्यस्येयुरिति ब्रह्मयज्ञाद्विशेषो बोध्य इत्यर्थः ॥ इत्युपाकर्मनिर्णयः ॥

अथोत्सर्जनम् ।

मनुः–
पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनीति ॥
यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदा पुष्यमासस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्णे, यदा प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म तदा माघस्येति व्यवस्थितो विकल्पः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान्
इति मनुनैवोक्तत्वात् ॥

याज्ञवल्क्यः—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति ॥

अष्टकायां कृष्णाष्टम्याम् । बहिः ग्रामाद्बहिः । जलान्ते जलसमीपे । गोभिलः-

छन्दोगा मिलिताः कुर्युः प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियाम् ।
अपराह्णे त्वुपाकर्म पुष्यहस्तर्क्षयोर्द्विजा इति ।

हस्तर्क्षेऽपराह्णे उपाकर्म पुष्ये प्रातरुत्सर्जनं छन्दोगाः कुर्युरित्यर्थः । इदं च सिंहस्थे सवितरि बोध्यम् । सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे इत्यादिपूर्वोदाहृतगर्गवचनात् । कदाचित् भाद्रपदेपि । तथाच परिशिष्टे--

मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।
तदा च श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विज इति ॥

बौधायनः-श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेदिति ॥ कात्यायनः—

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।
उत्सर्गश्चेत्तथा तिष्यतिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि चेति ॥

आश्वलायनैस्तु माघ्यामुत्सर्जनं कार्यम् । तथाच गृह्यम्-मध्यमाष्टकायामिति ॥ कारिका च-

अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते इति ॥

अनुकल्पः स्मर्यते खादिरगृह्ये-

पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्म दिनेऽथवेति ॥

श्रुतिश्च-

"यः स्वाध्यायमधीतेब्द"मिति । एवमुत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पाकरणात् कालविशेषे विदधाति मनुः–

अतः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि समस्तानि कृष्णपक्षेषु संपठेदिति ॥

कारिकायाम्–

अत आरभ्य षण्मासान् षडङ्गानि त्वधीयते ।
शुक्ले वेदमधीयीत कृष्णेऽङ्गानीति केचन ॥

इत्युत्सर्जनम् ।

प्रासङ्गिकं समाप्य क्रमप्राप्तं व्रतचतुष्टयं प्रस्तूयते । तच्च यद्यपि प्रतिशाखं गृहेषूक्तं तथाप्याश्वलायनानां दिङ्मात्रमुच्यते । तत्र श्रीधरीये नृसिंहः–

तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणम् ।
चौलवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च ॥
द्विजानां व्रतबन्धस्तु स्वाध्यायेषु प्रशस्यते ।
रिक्ताविष्टिविवर्ज्येषु महानाम्निकमेव चेति ॥

अत्र महानाम्नीमहाव्रतोपनिषद्व्रतगोदानाख्यं चतुष्टयं महानाम्निकशब्देन विवक्षितं प्राणभृदुपदधातीतिवदिति तद्व्याख्यातारः । तत्र जन्मप्रभृति त्रयोदशे वर्षे महानाम्नीव्रतम् । चतुर्दशे महाव्रतम् । पञ्चदशे उपनिषद्व्रम् । षोडशे गोदानम् । महानाम्न्यादिव्रतेषु लुप्तेषु तारतम्येन त्रीन् षट् द्वादश वा कृच्छ्रान् कृत्वा पुनर्व्रतं प्रारभेतेति स्मृत्यर्थसारे ॥

अथ समावर्त्तनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा॥

वरम्, अभिलषितं यथाशक्ति दत्वा स्नायात् । अशक्तं प्रत्याह तदनुज्ञयेति । अदत्तवरोपीति भावः । तथाच गृह्यम्–विद्यान्ते गुरुमर्थेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निमन्त्र्य कृतानुज्ञस्य वा स्नानमिति । वेदं व्रतानि वेत्यनेन स्नातकत्रैविध्यं दर्शितम् । वेदं पारं नीत्वेत्यत्रार्थावगतिरपि विवक्षिता । तथाच कूर्मपुराणम्—

वेदं, वेदौ, तथा वेदान्, वेदान् वा चतुरो द्विजः ।
अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्यथाविधीति ॥
व्रतमात्रस्नातकेनाप्यारण्यकमधीत्यैव समावर्त्तितव्यम् ।

तथाच कारिकाकारः—

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
व्रतपक्षेपि शब्दार्थमारण्याध्ययने कृते इति ॥

शब्दार्थमक्षरग्रहणार्थं न त्वर्थज्ञानापेक्षापि अनुष्ठानानुपयोगात् । विरक्त्युत्तरकालं साधनचतुष्टयसंम्पन्नं प्रत्युत्तरमीमांसाप्रवृत्तेः । पूर्वोक्तं कूर्मपुराणवचनं तु कर्मकाण्डार्थज्ञानपरमिति भावः । तदेतदभिसंन्धायाहुर्मूले—

वेधानधीत्य यत्नेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।
समावर्त्त्य सवर्णां तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदिति ॥

ज्ञानत इति । षडङ्गेतिहासपुराणादिष्वपि नियमविधिसत्त्वात्तदुपष्टम्भेन कर्मकाण्डार्थं निश्चित्येत्यर्थः । पाद्मे मदालसाप्रसङ्गे—

साङ्गं च सव्रतं चैव वेदमावर्त्तयेद् द्विजः ।
एतन्मुख्यमतो न्यूनं तद्गौणमिति कथ्यते इति ॥

ब्रह्मचारिधर्मलोपे तु तत्प्रायश्चित्तं कृत्वा समावर्त्तनं कार्यम् । प्रायश्चित्तं च ऋग्विधाने शौनकेनोक्तम्—

'तं वोधिया' जपेन्मन्त्रं लक्षं चैत्रे शिवालये ।
ब्रह्मस्वकीयधर्मेषु न्यूनं चेत्पूर्णमेव तदिति ॥

महानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयलोपे त्वाह शौनकः—

व्रतानि विधिवत्कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् ।
अकृत्वाभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाज्याहुतीः शतम् ।
हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनक इति ॥

यस्य ब्रह्मचर्यावस्थायां सापिण्डादिमरणं तेन समावर्त्तनानन्तरं त्रिरात्रमाशौचं कार्यम् । तदाह मनुः—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति ॥

आदिष्टी व्रतादेशयोगाद् ब्रह्मचारी । उदकं तिलाञ्जलिम् । एतच्च पित्रादिव्यतिरिक्तविषयकमित्यादि आशौचप्रकरणे वक्ष्यते ।

इति समावर्त्तनम् ॥

अथ स्नातकव्रतानि ।

तत्राश्वलायनः—तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति । न नक्तं स्नायात् न नग्नं स्नायात् न नग्नां स्त्रियमीक्षेत अन्यत्र मैथुनात् । वर्षति न धावेत् । न वृक्षमारोहेत् । न कूपमवरोहेत् । न बाहुभ्यां नदीं तरेत् । न संशयमभ्यापद्येतेति । तस्यैतानीति वचनं न नक्तं स्नायामिति संकल्पयेदित्येवमर्थम् । अत एव कारिकायाम्—

ततः संकल्पयेन्नक्तं न स्नायीत्युत्तराण्यपीत्युक्तम् । ततः होमसमाप्त्यनन्तरं मेखलाविसर्गात्प्राक् व्रतान्तराण्याह याज्ञवल्क्यः—

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।
न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च भवेत्सदा ॥
राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ।
दम्भिहैतुकपाखण्डिवकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥
शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः ।
न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ ३ ॥
न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत् ।
नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्द्धुषी ॥ ४ ॥
दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन् ॥ ५ ॥
नतु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ।
न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसंध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ ६ ॥
नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं नच संसृष्टमैथुनाम् ।
नच मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ ७ ॥
'अयं मे वज्र'इत्येव सर्वं मन्त्रमुदीरयन् ।
वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् स्वपेत्प्रत्यक्शिरा नच ॥ ८ ॥
ष्ठीवनासृक्सकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ।
पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमपि लङ्घयेत् ॥ ९ ॥
जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।
नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत् ॥ १० ॥
विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।
केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ ११ ॥
नाचक्षीत धयन्तीं गां नाऽद्वारेण विशेत् क्वचित् ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ॥ १२ ॥
प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥ १३ ॥
देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।
नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनानि च ॥ १४ ॥
विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदा चन ।
आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कंचिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५ ॥
दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ।
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म नित्यं कर्म समाचरेत् ॥ १६ ॥
गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।
न निन्दाताडने कुर्यात् पुत्र शिष्यं च ताडयेत् ॥ १७ ॥
कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु ॥ १८ ॥
मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः ।
वृद्धबालातुराचार्यैः वैद्यसंश्रितबान्धवैः ॥ १९ ॥
ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससनाभिभिः ।
विवादं वर्जयित्वा तु सर्वान् लोकान् जयेत् गृही ॥ २० ॥
पञ्चापिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।
स्नायान्नदीदेवखातन्हदप्रस्रवणेषु च ॥ २१ ॥
परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।
अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि ॥ २२ ॥
कदर्यवद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।
वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ।
चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।
क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ २४ ॥
अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।
शस्त्रविक्रयिकर्मारतुन्नवायश्ववृत्तिनाम् ॥ २५ ॥
नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।
चैलधावसुराजीवसद्योपपतिवेश्मनाम् ॥ २६ ॥
पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ २७ ॥
शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेदिति ॥ २८ ॥
अस्यार्थः,स्वाध्यायाविरोधिनमर्थं नेहेत । एतेन
सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।

इति मूलमपि व्याख्यातम् । यतस्ततः अविदिताचाराच्च । विरुद्धमयाज्ययाजनादि । प्रसंगो गीतादिः । विरुद्धं च प्रसंगश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तथाच मनुः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।
न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्तत इति ॥

अत्र प्रसङ्गेन प्रकृष्टसङ्गेन । अत्यन्ततत्परतया नेहेतेति नारायणः । अत्र प्रकरणे नञ् पर्युदासार्थः । व्रतानीमानि धारयेदिति मनुना व्रतशब्देनोपक्रमात् । सदा अर्थालाभेपि । क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कुतश्चिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते। किञ्च दम्भिहैतुकादीन् लौकिकशास्त्रीयेषु सर्वकार्येषु वर्जयेत् । लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी। युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः। त्रैविद्यविद्यावृद्धाऽपरिगृहीताश्रमिणः पाखण्डिनः । बकवद् वृत्तिरस्य तल्लक्षणं च मनुराह—

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृत इति ॥

नीचेति । नीचं कर्त्तनाद्ध्रस्वम् । एतेन मुण्डनं न कार्यमित्यभिप्रैति । तथाचापस्तम्बः । न समावृत्ता मुण्डयेरन् अन्यत्र विहारादिति ॥ मनुरपि—

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिरिति ।

क्लृप्तं कर्त्तनादिना ह्रस्वतां नीतं नतु मुण्डितमिति नारायणः। हरदत्तश्च—एतेन श्मश्रुादिप्ररोहणमपि निषिद्धं भवति। तथाच गौतमः—न रूढश्मश्रुकः स्यादिति । न संस्थितइति । उत्थितः सन् नाश्नीयादित्यर्थः । व्याघ्राद्युपहतदेशाक्रमणादिरूपं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत । न कुर्यात् । स्तेनः अदत्तादायी । वार्धुषी प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवी । किञ्च, दाक्षायणी सुवर्णकुण्डलधारी ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ।

इति मनुस्मरणात् । अत्र हि धारयेदित्यनुवर्त्तते। वेदम् ऐष्टिकवेदप्रकृतिं कुशमयीं मुष्टिमिति नारायणः । ब्रह्मसूत्रीति द्वितीययज्ञोपवीतप्राप्त्यर्थम् । तथाच वसिष्ठः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।
यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुरिति ॥

अयं च कमण्डलुः कलौ निषिद्ध इत्युक्तं प्राक् । देवम् देवताप्रतिमाम् । मृदं तीर्थादुद्धृत्य स्थापिताम् । वनस्पतीन् अश्वत्थादीन् । दक्षिणतः कृत्वा व्रजेदित्यर्थः । तथाच मनुः–

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् इति ॥

प्रज्ञातान् प्रसिद्धान् । किं च नद्यादिषु न मेहेत् मूत्रपुरीषोत्सर्गं न कुर्यादित्यर्थः । तथा अग्न्यादीन् प्रति अग्न्यादीनामभिमुखं न मेहेत् । नाप्येतान् पश्यन् । यथाह गौतमः–न वाय्वग्निविप्रादित्यापो देवता गाश्च प्रतिपश्यन् वा पुरीषामेध्यान्युदस्येदिति । अमेध्यं ष्ठीवनादि । मूत्रपुरीषयोः पृथग्ग्रहणं तु तयोरतिशयेन वर्जनार्थमिति हरदत्तः । किञ्च अर्कं नेक्षेत । अत्र विशेषमाह मनुः–

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं नवारिस्थं न मध्यं नभसो गमिति ॥

उपसृष्टं राहुणा गृहीतम् । स्नानार्थं सकृद्दर्शने तु न दोषः । दृष्ट्वा स्नायादिति विधानादिति नारायणः । वस्तुतस्तु दर्शनं न विधेयमिति वक्ष्यामि । संसृष्टमैथुनाम् कृतोपभोगाम् । अनग्नामपि उपभोगान्ते न पश्येदित्यर्थः । अशुचिः सन् राहुं तारकाश्च न पश्येत् । किञ्च वर्षति सति "अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्तु" इति मन्त्रं पठन् सन् अवृतशिरा गच्छेत् नतु धावेत् । "न प्रधावेच्च वर्षती"ति निषेधात् । नच प्रत्यक्शिराः स्वप्यात् । किञ्च ष्ठीवनादीन्यप्सु न निक्षिपेत् । एनम् अग्निम् । किञ्च अञ्जलिना सहंताभ्यां पाणिभ्यां न पिबेत् । जलग्रहणं पेयमात्रस्योपलक्षणमिति विज्ञानेश्वरः ।

तथाच मनुः—

नैकः स्वप्याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेदिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अक्षैः अक्षादिभिः । धर्मघ्नैः पशुलङ्घनादिभिः न क्रीडेत् । व्याधित इति सहार्थे तृतीया । किञ्च, जनपदादिविरुद्धं वर्जयेत् । नदीतरम्, बाहुभ्यां नदीतरणम् । नदीतडाकादि उपलक्षणमिति हरदत्तः, नारायणश्च । बाहुभ्यामिति तु विवक्षितम् । तेनोडुपादिना परिगमने न दोषः । इह जलं पिबेदित्यत्र जलस्य नदीतरमित्यत्र नद्याश्च विवक्षा तत्रैव बाहुभ्यामित्यस्य श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यत्र श्रेयस्त्वस्य चोद्देश्यविशेषणत्वेपि विवक्षेति वैषम्यम् । व्याख्यातृवचनमेव शरणम् । एवमग्रेपि । किञ्च परस्य क्षीरादि पिबन्तीं गां तस्मै नाचक्षीत । कर्तृप्रत्ययः । वत्सेन धीयमानां गां स्वामिने न ब्रूयादित्यर्थ इत्याहुः । वस्तुतस्तु धयन्तीं धापयन्तीम्, अन्तर्भावितण्यर्थाच्छतृप्रत्ययः । नाचक्षीतेत्युपलक्षणम्, नापि निवर्त्तयेत् । तथाच मनुः—

न वारयेद् धयन्तीं गां न चाचक्षीत कस्य चिदिति ॥

क्वचित् ग्रामे गृहादौ च कुद्वारेण न विशेत् । तथाचापस्तम्बः— न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत् । यदि प्रविशेत् "न मोमो रुद्राय वास्तोष्पत" इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीमिति । राज्ञ इति सकाशादिति विशेषः । सूनी प्राणिहिंसा सास्यास्तीति सूनी चक्री तिलनिष्पीडकः । ध्वजी सुराविक्रयी । नराधिपः समनन्तरोक्तो लुब्धः शास्त्रातिक्रमकारी च । यथाक्रमं दुष्टाः । एतेन

दशसूनासमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥

इति मूलस्थश्लोकोपि व्याख्यातः । गोब्राह्मणेति गवादीनि उच्छिष्टः सन् न स्पृशेत् । पदा तु अनुच्छिष्टोपि न स्पृशेत् । प्रमादात् स्पर्शे तु प्रायश्चित्तं मनुना स्मर्यते—

स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन त्विति ॥

पुत्रं शिष्यं चेति । अत्र विशेषं मनुराह—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चनेति ॥

शिष्ट्यर्थं ताडयेच्च ताविति च । तस्माद्विवादान्तरप्रङ्गेन शिष्यादिरपि न ताडनीयः । अस्वर्ग्यमिति । लोकैर्विद्विष्ट पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादिस्मृतिबलाद्यद्यपि धर्मादनपेतं तथापि नाचरेत् यतोऽस्वर्ग्यम् । अपूर्वसाधनं न किन्तु अभ्यनुज्ञातमात्रम् । नचैवं मधुपर्कगोवधादेः स्वर्गसाधनतयानुष्ठानापत्तिः अग्नीषोमीयादिसमकक्षत्वादिति वाच्यम् । कलिनिषिद्धेषु तस्य गणितत्वात् । ये तु अग्नीषोमीयादेः स्वर्गसाधनत्वमस्ति नतु मधुपर्के गोवधस्येत्याहुः, तेषां हृदयं चिन्त्यम् । किंच मात्रादिभिः विवादं वर्जयित्वा लोकान् जयेत् । भ्राता भिन्नोदरोपि । जामयः विद्यमानभर्तृका भगिन्यः । वैद्यो विद्वान् भिषग्वा । बान्धवाः पितृपक्षा मातृपक्षाश्च । मातुलस्य पृथग्ग्रहणमादरार्थम् । सनाभयः सोदराः । अजामिभगिनीप्राप्त्यर्थमेतत् भ्रातॄणां जामिनां च पृथग्ग्रहणात् पञ्चेति । परवारिषु सर्वसत्वोद्देशोनात्यक्तेषु तडागादिषु अनेनात्मीयेषु उत्सृष्टे च पिण्डोद्धरणं विनापि स्नानमभ्यनुज्ञायते । देवखातम् पुष्करादि । पर्वताद्युच्चप्रदेशात्प्रसृतमुदकं प्रस्रवणम् । नद्यादिषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेनैव स्नायादित्यर्थः । किंच परकीयानि शय्यादीनि । अदत्तानि अननुज्ञातानि वर्जयेत् । नोपयुञ्जीत । अग्निहीनस्येति । श्रौतस्मार्त्ताग्न्योरधिकाररहितस्य शूद्रादेः । अधिकारवतोप्यग्निरहितस्य च । नाद्यादित्युपलक्षणम् । न प्रतिगृह्णीयादित्यपिबोध्यम् । "प्रशस्तानां स्वकर्म तस्माद् द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिग्रह्णीयाच्चे" ति गौतमवचनात्, कदर्येति

अत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।
लोभाद्यः पितरो भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥

इति लक्षितः कदर्यः । बद्धो निगडादिना, वाचा संन्निरुद्धश्च ॥ रङ्गावतारी नटचारणमल्लादिः वैणो वेणुच्छेदनजीवी । उलोपश्छान्दसः । माधवस्तु वैणो वीणावादनजीवीति व्याचख्यौ ॥ गणदीक्षी । बहु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याजकः । एतेषामन्नं नाद्यादित्यनुवर्त्तते । एवमग्रेपि ॥ माधवस्तु-गणिकान्नम् गणान्नं दीक्षितान्नं चेति वा । तथाच मनुः—

गणान्नं गणिकान्नं चेति । दीक्षितस्य कदर्यस्येति च । अत्र दीक्षितान्नस्याग्नीषोमीयवपायागात् प्रागेव निषेधः । "असंस्थितेग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्य" मिति श्रुतेः ॥ क्रीतराजको भोजनमित्याथर्ववैदिकं वाक्यं तु आपदि अभ्यनुज्ञानार्थम् । तदाहुर्भट्टाः—

तथैव प्राणपीडायां क्रीतराजकभोजनामिति ।
सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषश्च विशिष्यते ।
विशेषात्यन्तनिर्दोषस्तोकदोषेतराक्रियेति च ॥

आतुरः कुष्ठादिमहारोगोपसृष्टः । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । क्रूरः दृढाभ्यन्तरकोपः । उग्रः वाक्कायव्यापारेणोद्वेजकः ।

वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान् माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृताविति ॥

लक्षित उग्र इति नारायणः । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । अवीरा स्वतन्त्रा । पतिपुत्ररहितेत्यन्ये । पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावाभाव आर्षः । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्त्ता । बहूनामुपनेता वा । कर्मारो लोहकारः । तक्षणादिकर्त्ता वा । तुन्नवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्वभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती । अत इनिठनाविति इनिः । एकाक्षरात्कृतो जातेरित्यस्यानित्यत्वात् । नृशंसो निर्दयः । राजा तत्पुरोहितोपि, राजपुरोहितोपि । राजपुरोहितान्नानि वर्जयेदिति शङ्खवचनात् । रजकः । वस्त्रादीनां नीलादिरागकारः । चैलधारो वस्त्रनिर्णेजनकृत् । सुराजीवी मद्यविक्रयी । उपपतिर्जारः तेन सह वेश्म यस्य । चाक्रिकस्तैलिकः शाकटिको वा । अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिकेति भेदेनाभिधानात् । सर्वे चैते कदर्यादयो द्विजा एव बोध्याः । अर्धसीरी हलपर्यायसीरोपलक्षितकृषिफलभागग्राही । आत्मानं निवेदयेत् त्वदीयोहमस्मीति । एते दासादयः शूद्रेषु भोज्यान्नाः । चकारात्कुम्भकारः । गोपनापितकुम्भकारेत्यादिवचनात् । शूद्रविशेषस्य भो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्यान्नत्वं चात्यन्तापद्विषयमिति हरदत्तः । नारायणस्तु—

कन्दुपक्वं शूलपक्वं पायसं दधिसक्तवः ।
एतानि शूद्राद् ग्राह्याणि भोज्यानि मनुरब्रवीत् ।

इतिवचनमुदाहृत्य अन्नाविशेषपरतामाह । वस्तुतस्तु कलिनिषिद्धेषु शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणां भोज्यान्नतेति गणितत्वान्नैतस्य निष्कर्षे यत्यते । तथा माधवीये कूर्मपुराणम्—

नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेन्न पाखण्डिजनैर्वृते ॥
कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।
पुण्याश्च विशृता नद्यस्तत्र कामं वसेद् द्विजः ॥
परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेद्बुधः ।
न देवायतनं गच्छेत्कदाचिच्चाऽप्रदक्षिणम् ॥
न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायं च वर्जयेत् ।
नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाऽधार्मिकजनैः सह ॥
न निन्द्येद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथेति ॥

माधवीये मार्कंडेयोपि—

असत्प्रलापमनृतं वाक्पारुष्यं विवर्जयेत् ।
असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रक ॥
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
नाधितिष्ठेत्सकृन्मूत्रं केशभस्मकपालिकाः ॥
तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि रज्जुवस्त्रादिकानि च ।
वर्जयेन्मार्जनीरेणुं नापेयं च पिबेद् द्विज इति ।

मनुरपि—

स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ।

इत्युपक्रम्याह—

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥
बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धान्यानि च हितानिच ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥
न सीदेत् स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥
न लङ्घयेत् वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥
नाश्नीयाद्भार्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा नचाऽऽसीनां यथासुखम् ॥
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे नचाऽभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत् प्रस्नुवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥
नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥
न फालकृष्टे न जले न चित्यां नच पर्वते ।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥
न ससत्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।
न नदीतीरमासाद्य नच पर्वतमस्तके ॥
नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्नचावृतः ।
अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च संनिधौ ॥
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।
नदीमिन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्य चिद्दर्शयेदधः ॥
न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहितमाचरेत् ।
न नृत्येदथवा गायेद् न वादित्राणि वादयेत् ॥
न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भोजने ।
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥
उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥
बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यो भिन्नं तथाऽऽसनम् ।
न मृल्लोष्टं विमृद्नीयान्न च्छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ॥
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ।
न विगर्ह्य कथाः कुर्यात् बहिर्माल्यं न धारयेत् ॥
गवां पृष्ठेन यानं तु सर्वथैव विगर्हितम् ।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥
सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमयं प्रति ।
नच नग्नः शयीतेह नचोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ॥
न कार्पासस्यास्थि तुषान दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ॥
नचास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेतात्मनः शिरः ॥
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो नच स्नायाद्विना ततः ।
केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्जयेत् ॥
शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत् ।
न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ॥
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ।
देवतानां गुरोराज्ञां स्नातकाचार्ययोस्तथा ॥
नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ।
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ॥
संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ।
भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद् भद्रमित्येव वा वदेत् ॥
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केन चित्सह ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते ॥
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ।
अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ॥
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ।
मङ्गलाऽऽचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ॥
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ।
मङ्गलाऽऽचारयुक्तानां नित्यं च नियतात्मनाम् ॥
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ।
वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ॥
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।
पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेत् नित्यमन्वष्टकासु च ॥
मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥
परस्य दण्डं नो यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याच्च शिष्ट्यर्थं ताडयेच्च तौ ॥
प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।
अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ॥
अम्भस्यश्मप्लवेनैव सह तेनैव मज्जति ।
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्धि कदाचन ।
सप्तोद्धृत्य ततः पिण्डान् कामं स्नायाच्च पञ्च वा ॥
उदपानात्स्वयंगृह्य बहिः स्नात्वा न दुष्यति ।
यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः ॥
आनृशंस्यं, क्षमा, सत्यम्, अहिंसा, दम, मस्पृहम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्यानं, प्रसादो, माधुर्य्य, मार्जवं, च यमा दश ॥
शौच,मिज्या, तपो, दानं, स्वाध्यायो,पस्थनिग्रहौ ।
व्रतो,पवासौ, मौनं, च स्नानं च नियमा दश ॥
नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥
उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सदा ।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥
गुरून् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन् आर्चिष्यन् देवताऽतिथीन् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् नतु तृप्येत्स्वयं ततः ॥
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यति ॥
एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥
अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते इति ॥

स्वर्ग्यायुष्येत्यादेर्मनुग्रन्थस्यायमर्थः । वयसो बाल्यादेः । कर्मणो यागादेः।अर्थस्य धनस्य। वेषं सारूप्यम्। तदनुरूप आत्मन्युत्कर्षप्रत्ययः। शास्त्राणि विद्यास्थानानि। नियमान् व्याख्यानानि । नियम्यते एभिरर्थ इति व्युत्पत्तेः । शक्तः अर्जनसमर्थः । वत्सतन्त्रीं गोवत्सबन्धनं, दामेति नारायणः । वत्सशब्दो जातरूपलक्षणमिति हरदत्तो नोपरिवत्सतन्त्रीं गच्छेदिति गौतमस्मृतेर्व्याख्यायाम् । धारणा निश्चयः । नाश्नीयादिति । सार्धमेकपात्रे इति नारायणः । एकस्मिन् काले भोजनं निषिध्यत इति व्याख्यानान्तरं हरदत्तेन कृतम्। यत्तु माधवीये अङ्गिरोवचनम्—

ब्राह्मण्या सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिण इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्विवाहविषयमिति विज्ञानेश्वरस्मृत्यर्थसारप्रभृतयः। एतेन ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं क्वचित् भुञ्जीत वाऽध्वनि।

अधोवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणाद्।

इति माधवोदाहृतमादित्यपुराणवचनमपि व्याख्यातम्। क्वचिद्विवाहे अध्वनि वेत्यर्थात्। इदमपि सर्वथा दोषाभावपरं न भवति। किन्तु दोषाल्पत्वपरमिति माधवाचार्याः। क्षुवतीं क्षुतंकुर्वतीम्। टुक्षु शब्दे। नाञ्जयन्तीमिति। एतच्च न भार्यामात्रविषयं किन्तु स्त्रीमात्रपरम्। भार्यया सहभोजनम्, अञ्जयन्त्यवेक्षणं च वर्जयेदिति गौतमस्वरसादिति मतान्तरं हरदत्तेनोक्तम्। प्रस्नुवन्तीं पुत्रं पाययन्तीमित्यर्थः। नुम् छान्दसः। ष्णुप्रस्रवणे। एकवासा नग्नो वा नाद्यान्न च स्नायादिति नारायणः। जीर्णे शीर्णे प्राकारादौ तथा देवतायतने चेत्यर्थः। अवृतो यजमानेनाऽनामन्त्रितः। इदं चार्त्विज्यादिलोभेन न गच्छेदित्येवं परम्। दिदृक्षया गमने तु न दोषः। तथाच गौतमः—

न यज्ञमवृतो गच्छेद्दर्शनाय तु कामत इति।

गोष्ठे स्थाने। उद्धरेदिति उत्तरीयाद्बहिः कुर्यादित्यर्थः। उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि। तक्रे तु वचनाददोष इति नारायणः। हरदत्तस्तु—उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चानन्तवीर्याणि नाश्नीयादिति गौतमवचनमुपादाय उद्धृतस्नेहे उपात्ताग्रमण्डे दधिपयसी, विलयनं नवनीतमलम्। यस्य मथनमात्रं नाम्बुसंसर्गः तद्दधिमथनम्। उद्धृतनवनीतं तक्रं तु आश्यमनाश्यं वेति चिन्त्यम्। आचारस्त्वशनमेवेति।

तक्रं त्र्युदश्विन्मथितं पादाम्बर्धाम्बुनिर्जलमिति।

नैघण्टुका इति व्याख्यत्। अतिसौहित्यम् अत्यशनम्। करकं मृत्कमण्डलुम्। बालातपः सङ्गवकालातपः, शरदि पुनःसंधुक्षणादादित्यस्य बाल्यं तदातपो बालातप इत्यन्ये। करजैर्नखैः। कर्म कारीर्यादिकाम्यम्। निष्फलं फलसंकल्पशून्यं न कुर्यात्। वृथाचेष्टा त्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मिन्नेव प्रकरणे पृथङ्निषिद्धा ।

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेदिति ।

बहिर्माल्यं शिखावेष्टनेन । सर्वथैवेति रथादियोजनेन तु गोभिर्यानम् ईषद् गर्हितमिति तात्पर्य्यम् । तिलसंबद्धं तिलप्रकृतिकं तैलाद्यपि । अस्तमयं प्रति । तदनन्तरम् । संविशेत् शयीत । कपालिका घटाद्यंशः । कार्पासस्यास्थि बीजम् । मतिं दण्डनीतिशास्त्रादिविषयम् । अयं च साक्षादुपदेशे निषेधः

श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इति ।

ब्राह्मणद्वारकोपदेशस्याभ्यनुज्ञानात् । नोच्छिष्टमिति । अत्र हरदत्तः- गृहस्थशूद्रविषयकोयमुच्छिष्टदाननिषेधः । उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शूद्रायागृहमेधिने । गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने इति व्याघ्रवचनात् । एवं च गौतमीये दशमेऽध्याये उच्छिष्टासनं शिल्पवृत्तिश्चेति शूद्रधर्मेषु यत्पठ्यते तदपि अगृहस्थशूद्रपरमेवेति बोध्यम् इति आस्थितवान् । हविष्कृतामिति यत आकृष्य हुतं हविस्तं पुरोडाशादिहविःशेषम् । नचास्येति पूर्ववत् । पूर्वं दण्डनीत्यादिविषयिणी मतिर्न देयेत्युक्तम् । सम्प्रति धर्मादिविषयिणीत्यपौनरुक्त्यम् । एतदिति शिर इत्यर्थः । ततः शिरसो विना । इदन्तु शक्तविषयम् । "आशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणा" मिति स्मरणात् । केशग्रहान् परेण स्वाशिरःकेशग्रहान् । अङ्गं स्वाङ्गं न स्पृशेन्न म्रक्षयेत् । बभ्रुणः कपिलस्य प्राणिनश्छायाम् । श्राद्धं भुक्त्वा तथा सामिषं भुक्त्वा न सेवेत चिरं तत्र न तिष्ठेत् । भद्रं वस्तुतो यच्छोभनम् । भद्रमित्येवेति अभद्रमपीति भावः । तथाच गौतमः—अधेनुं धेनुमव्येति ब्रूयादभद्रं भद्रमिति । कपालं भगालमिति मणिधनुरिन्द्रधनुरिति । धेनुः पयस्विनी गौः अधेनुस्तद्विपरीता । तामधेनुमव्येति ब्रूयात् । न पुनरधेनुरिति । धेनोर्भव्ये इति वार्त्तिकोक्तो मुम् आर्षत्वान्नेति बोध्यम् । अभद्रमपि वस्तु भद्रमित्येव ब्रूयात् । कपालं ब्रुवन् भगालमिति ब्रूयात् । इन्द्रधनुरिति ब्रुवन् माणि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धनुरिति ब्रूयादिति हरदत्तो व्याख्यत् । अतिकल्पम् उदयास्तमये मैत्रं विष्ठोत्सर्गम् । मित्रदेवताप्रसाध्यत्वात् । वक्ष्यति हि मनुः–मित्रमुत्सर्ग इति । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गम् । अहिंसादममिति समाहारद्वन्द्वः । स्पृहाया अभावः अस्पृहम् अर्थाभावेऽव्ययीभावः । स्वाध्यायसहित उपस्थनिग्रह इति मध्यमपदलोपी समासः । अश्राद्धिनः श्रद्धारहितस्य । येनास्येति । यत्र व्याख्यातॄणां श्रुत्यर्थे विप्रतिपत्तिस्तद्विषयकमेतत् । सतां मार्गं सदाचारविषयम् । न रिष्यते न हिंस्यते। रुषरिषहिंसायां कर्मणि लट् । अनेन विप्र इति । ब्रह्मचारिणोपि अविरुद्धानि स्नातकव्रतान्येतेन प्राप्यन्ते । अत एव नेक्षेतोद्यन्तमित्यनेन स्नातकप्रकरणस्थेन विशेषेण भास्करालोकननिषेधस्य ब्रह्मचारिप्रकरणे सामान्यतः श्रुतस्याप्युपसंहारमाह विज्ञानेश्वरः । मनुग्रन्थस्य भास्करालोकसामान्यनिषेधस्य तद्ग्रन्थस्थेनैव विशेषेणोपसंहारे सामान्ये वा वैय्यर्थ्यं स्यादिति नात्रोपसंहार इति तु हरदत्तादयः । एतद्व्रतप्रकरणे च मनु, याज्ञवल्क्याभ्यामुपाकर्मानध्यायावुक्तौ । अत एव ग्रहणाध्ययनप्रकरणाभावाद्धारणाध्ययनेप्यङ्गमुपाकर्म । गोभिलवाक्यं च धारणाध्ययनाङ्गत्वादित्यादि प्रागेवोदाहृतम् । एवं चानध्याया अपि धारणाध्ययनादिसाधारणाः । अतएव ब्रह्मयज्ञाध्ययनादौ अनध्यायाध्ययनप्रतिप्रसवाः पूर्वोक्ताः सङ्गच्छन्ते । अत एव च श्वनकुलादीनामन्तरागमने त्र्यहैकाहयोर्ग्रहणाध्ययनधारणाध्ययनपरत्वेन व्यवस्था विज्ञानेश्वरहरदत्तादिभिरुक्ता सङ्गच्छते । यत्तु प्रसङ्गलक्षणे तृतीयचरणे 'मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वा' दित्यधिकरणे पर्वणि नाध्येतव्यमित्यादीनां प्रकरणाद् ग्रहणाध्ययनाङ्गतेत्युक्तं तत्तु धारणाध्ययनाङ्गताग्राहकं नास्तीति कृत्वाचिन्तामनुरुध्य । उपयोक्ष्यते च समानन्यायेषु भिक्षाचर्यादिषु न चैवं सिद्धान्ते कर्मकालेप्यनध्याये मन्त्रप्रयोगानुपपत्तिः । वाचनिकस्य प्रतिप्रसवस्य प्रागेवोदाहृतत्वादिति दिक् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानीं गौतमोक्तानि प्रागुक्तेष्वन्तर्भूतानि स्नातकव्रतान्युच्यन्ते नवमे ऽध्याये । न रक्तमुल्वणमन्यधृतं वा वासो बिभृयात् । रक्तं कुसुम्भादिना । उल्वणं बहुमूल्यम् । अन्येन गुरुभिन्नेन धृतमिति हरदत्तः । न स्रगुपानहौ अन्यधृते इति विपरिणमय्य सम्बध्यते । निर्णिक्तमशक्तौ । अशक्तौ अन्यालाभे अन्यधृतं वासः स्रजमुपानहौ च निर्णिज्य धारयेत् । 'नपुंसकमनपुंसकेने' त्येकशेषैकवद्भावौ । न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेत् । एतेन जानुदघ्ने जले तिष्ठतोप्याचमनमनुज्ञातमिति हरदत्तः । न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जितेन । शूद्रेण शुचिनापि, तथा अशुचिना ब्राह्मणेनापि, तथा एकेन पाणिना शुचिब्राह्मणेनापि यदुदकमावर्जितं तेन नाचामेत् । यद्यपि यत्स्वयं वामहस्तेनावर्जितं दक्षिणेनान्वश्यते तथा तत्र हस्तद्वयस्याप्याचमने सम्बन्धाददोष इति हरदत्तः । नाकल्पां नारीमभिरमयेत् । अकल्पाम् अस्वस्थां न गच्छेत् । पादपादधावना सन्दीस्थभोजनादीनि वर्जयेत् । पादेन पादेन पादप्रक्षालनं, पीठिकास्थभोजनं च वर्जयेदित्यर्थः । न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत्, प्रावृत्य रात्रौ । रात्रौ प्रावृत्यैव पर्यटेदित्यर्थः । मूत्रोच्चारे च । मूत्रपुरीषं प्रावृतशिराः सन् कुर्यादित्यर्थः । सोपानत्कश्चाशनाभिवादननमस्कारान् वर्जयेत् । उपानच्छब्दः पादुकाद्युपलक्षणमिति हरदत्तः । न पदासनमपकर्षेन्न शिश्नोदरपाणिवाक्चक्षूंषि चपलानि कुर्यात् । अपकर्षणमात्मसमीपप्रापणम् । पाणिचापलं शिल्पकर्मशिक्षा । चक्षुश्चापलं नृत्तादिदिदृक्षयेति हरदत्तः । न कुलङ्कुलः स्यात् । कुलमेव कुलं यस्य स कुलङ्कुलः । मुमागमश्छान्दसः । अन्यत्राध्ययनादौ लभ्यमाने स्वकुल एव न तिष्ठेदित्यर्थः । एते च स्नातकधर्मा अविरुद्धाः शूद्रेणाप्यनुष्ठेया इति केचित् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवन् वणिग्भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन् ।
भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारतः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेदिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

अत्र श्राद्धानि क्रियाश्चेति द्वन्द्वः । क्रियाः स्नातकव्रतानि इति विज्ञानेश्वरः । एतेन गौतमे दशमेऽध्याये शूद्रश्चतुर्थो वर्ण इत्युपक्रम्य श्राद्धकर्मभृत्यभरणं स्वदारतुष्टिरिति यदुक्तं तत्रत्यं श्राद्धकर्मपदमपि समाहारद्वन्द्वरूपं, कर्मपदं च स्नातकव्रतोपसंग्राहकमिति विज्ञानेश्वरेण ध्वनितम् । हरदत्तस्त्वाह–श्राद्धक्रियेति श्राद्धकर्मेति च श्राद्धमेवोच्यते नतु द्वन्द्वः। स्नातकधर्माणामप्रकृतानां क्रियाशब्दमात्रेणालाभात् । प्रत्युत स्मृतिविरोधः

स्नातकव्रतलोपेषु प्रायश्चित्तं विधीयते ।

राजब्राह्मणयोरेव नेतरषां कथञ्चनेति ।

वचनात् । अतएव वैश्यस्यापि नैते धर्माः । किंतु ये वैश्यं प्रति विशिष्य स्मृतिषूक्तास्तावन्त एवेति । गौतमीयनवमाध्याये मिताक्षरायां स्फुटतरमिदम् । युक्तं चैतत् । शूद्रधर्मताभ्युपगमे संकीर्णेष्वपि 'शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता' इत्यपि देशात्तत्प्राप्तौ उदाहृतस्मृतेर्निविषयतापत्तेः । यानि तु व्रतेषु पठितान्यपि पुनरन्यत्र पठ्यन्ते तेषां यथायथं शूद्रादिषु प्राप्तिरिष्टैव । "यथा नाहितं नानृतं चैवे" ति व्रतेषु पठितम् । "सत्यं दया दमः शौच"मिति च साधारणधर्मेषु । अनृतप्रतिपक्षभूतं सत्यमुच्यमानं शूद्रादीनां भवत्येव । यथा शूद्रेषु दासगोपालादीनामभोज्यान्नता मन्वादिभिर्व्रतेषु पठिता गौतमेन तु नवमे व्रतान्यभिधाय सप्तदशे भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे पठिता वैश्यस्यापि भवत्येव। एवं तत्रैवान्येपि व्रतान्तरगताः पठ्यन्ते। अत एकव्रतव्याख्यानशेषे नारायणः- अन्यत्रोक्तानामपीह पुनरभिधानं संकल्पप्राप्त्यर्थं व्रतलोपनिमित्तकृच्छ्राहाभोजनादिप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं चेति। अत्र चाश्वलायनोक्तानि न नक्तं स्नायादित्यादीनि समावर्त्तनप्रकरणपाठात्तदङ्गानि तत्प्रयोगमध्य एवानुष्ठेयानीत्युक्तम् । यानि तु नेक्षेतोद्यन्तमित्यादिना मन्वादिभिरुक्तानि तानि पुरुषार्थानि । तथाच प्रयोजकलक्षणे प्रथमचरणे जैमिनिसूत्रम् 'तदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थाये' त्यादि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपक्रमे शृतं ब्रह्मचारित्रतपदं यतः ।
तदन्वयबलात्कर्मविशेषोतोत्र चोद्यते ॥
तेन लक्षणयाप्यत्र पर्युदासः सच क्रतोः ।
बहिःश्रुतफलाकाङ्क्षी पुरुषार्थत्वमृच्छति ॥
श्रुत्यादिक्रतुसंबन्धे प्रमाणं नात्र विद्यते ।
पुरुषापेक्षितार्थत्वं विधिना चावबोधितम् ॥
साक्षादपेक्षितं तस्य फलमेव नतु क्रतुः ।
अतः फलार्थता तच्च वाक्यशेषादघक्षयः ॥

इति पार्थसारथिश्च । वाक्यदोषादिति । "एतावताहैनसाऽयुक्तो भवती" त्येवंरूपादित्यर्थः । यद्यप्यस्मिन्नाधिकरणे ब्रह्मचारिधर्मभूतप्रजापतिव्रतान्तर्गतं नेक्षेतोद्यन्तमित्येतदुदाहृत्य विचारितं तथापि समानन्यायत्वात् स्नातकव्रतान्तर्गतेप्येतत्सिद्धान्तप्रवृत्तिरित्याशयेनेदमुच्यते । एवञ्च ब्रह्मचारिणं प्रत्यविशेषेण सूर्यदर्शनं निषिध्यत इति हरदत्तोक्तिः पार्थसारथिप्रभृतिग्रन्थैर्विरुध्यत इति चिन्त्यम् । एवंस्थिते कदा संकल्प इत्याकाङ्क्षायां नोद्यन्तमिति शतृप्रत्ययेनादित्योदयस्य निमित्तत्वप्रतिपादनात्तत्तदवस्थे आदित्ये सति तद्दीक्षणाभावः संकल्पयितव्यः । नोद्यन्तमीक्षेन्नास्तं यन्तमित्यादि तन्त्ररत्ने स्थितम् । तत्र प्राचां श्लोकोप्युदाहृतः

त्रिसंध्यं जपतानेन सावित्रीं नेक्षइत्ययम् ।
आदित्यं ध्यायता कार्यः संकल्पः पापनाशन इति ॥

अत्र वदन्ति । शतृप्रत्ययो लटः शतृशानचावित्यनेन लक्षणहेत्वोरित्यादिना च विहितः । तत्रायं हेतावेवेत्यत्र प्रमाणाभावः । किंच हेतुः फलमिति व्याख्यायामर्जयन् वसतीति वैयाकरणैरुदाहृतत्वादर्जनफलकवासवानिति च विवरणात्प्रकृते तदन्वयः । अर्थलक्षणपरिचायकमिति व्याख्याय शयाना भुञ्जते यवना इति चोदाहृत्य शयनोपलक्षितभोजनकर्त्तार इति विवरणात् तद्वदिहापीत्यभिमतम् । तर्हि उदयपरिचायितं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदीक्षणं तदभावसंकल्पस्य व्रतान्तरसंकल्पकाले सकृदेव चानुष्ठाने को विरोधः । नाप्यत्र शतृवलाद्वर्त्तमानताप्रतीतिः । अर्जयन्नवात्सीद्वृत्स्यति चेत्यादिवत् । तथाच पाणिनिः—"धातुसंबन्धे प्रत्यया" इति असूत्रयत् तदा उत्पत्स्यमानेपि सोमयाजी पुत्रो भवितेत्यादि च भाष्यादावुदाहृतम् । वसन् ददर्शेत्यादि प्रयोगाश्चैवं सङ्गच्छन्ते । किंच,

नाश्नीयाद्भार्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां च नचासीनां यथासुखम् ।
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे—

इत्यादावपि तथात्वापत्तौ बहु व्याकुलीस्यात् । तस्मात्समावर्त्तनप्रयोगं समाप्य पुरुषार्थानीमान्यपि व्रतानि संकल्पयेदित्येव युक्तम् । नच प्रत्यहं संकल्प इत्यंशे तदुत्सर्गइत्याद्यधिकरणस्य कश्चिद्व्यापारोस्ति क्रत्वर्थत्वं पूर्वपक्षीकृत्य पुरुषार्थतासमर्थनमात्रेणाधिकरणपर्यवसानात् । व्याख्यातृवचसश्च प्रासङ्गिकस्य व्याकरणादिविरोधे उपेक्षणीयत्वादिति दिक् । इति स्नातकव्रतनिरूपणम् ।

अथ क्रमप्राप्तो विवाहः ।

सच त्रिविधेनापि वेदव्रतोभयस्नातकेन समावर्त्तनादविलम्बेन कर्त्तव्यः

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

इति दक्षवचनात् । तत्र मूलम्—

समावर्त्त्य सवर्णां तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदिति ।

लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणान्विताम् ।

तत्र बाह्यानि लक्षणान्याह मनुः—

अव्यङ्गागीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियमिति ॥

यस्याअङ्गस्याङ्गेषु अङ्गुल्यादिष्वपि वैगुण्यं नास्ति सा अव्यङ्गाङ्गी। वर्ज्यान्याह सएव—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोहिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं नच भीषणनामिकामिति ॥

कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा । अन्त्यनाम्नी म्लेच्छनाम्नीति माधवः। अन्त्यनाम्नी चाण्डालीत्यादिनाम्नी । पर्वतनामिका विन्ध्येत्यादिनामिका । प्रेष्यनाम्नी दासीत्यादिनाम्नी । भीषणनामिका चामुण्डेत्यादिरिति नारायणः । विष्णुपुराणे—

न श्मश्रूव्यञ्जनवतीं नचैव पुरुषाकृतिम् ।
न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां नच ॥
यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ।
गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्वहेदित्यादि ॥

आन्तराणि तु लक्षणानि आश्वलायनगृह्ये उक्तानि। दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा "ऋतुमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम्। यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यता" मिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति। क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्यात् गृह्णीयादन्नवत्यस्याःप्रजा भविष्यतीति विद्याद्,गोष्ठात्पशुमती, वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विनी,अविदासिनो ह्रदात्सर्वसम्पन्ना,देवनात्कितवी,चतुष्पथाद्विप्रव्राजिनी,ईरिणादधन्या,श्मशानात्पतीघ्नीति । अस्य वृत्तिकृदुक्तोऽर्थः । लक्षणानि दुर्विज्ञेयानीति कृत्वा एवं परीक्षते । क्षेत्रादिभ्योऽष्टभ्यो मृदमाहृत्याष्टौ पिण्डान् कृत्वा ऋतमित्यनेन मृत्पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयात् । यदेकस्मिन् वत्सरे द्विः फलति तदुभयतः सस्यं क्षेत्रम् । अपवृत्ते कर्मणि या वेदिः सा वेदिपुरीषम्। अविदासी ह्रदः, न विदस्यति इति व्युत्पत्त्या अशोष्यो ह्रदः । तसुदसुउपक्षये णिनिः । देवनं द्यूतस्थानम् । द्वौ प्रव्रजतीति द्विप्रवाजिनी । माधवस्तु—विविधं प्रकर्षेण व्रजतीति विप्रवाजिनीं स्वैरिणीत्यर्थ इत्याह । यत्रौप्तं न प्ररोहति तदी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिणम्। इयं च लक्षणपरीक्षा कुलपरीक्षानन्तरं बोध्या। तथाचाऽश्वलायनः—कुलमग्रे परीक्षेतेति। कुलपरीक्षा च सदाचारादिगुणवत्तया हीनक्रियत्वादिदोषहीनतया च। तत्र दोषानाह मनुः—

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत्।
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो लोमशार्शसम्॥
क्षय्यामयाव्यपस्मारिस्वित्रिकुष्ठिकुलानि चेति॥

हीनक्रियं योगादिक्रियारहितम्। निष्पुरुषं स्त्रीमात्रशेषम्। निश्छन्दोऽध्ययनवर्जितमिति माधवः। याज्ञवल्क्यः—

अविप्लुतब्रह्मचर्यां लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्॥
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजामिति॥

अविप्लुतं ब्रह्मचर्यं यस्य सः। विप्लवे सति तु कृतप्रायश्चित्त इति बोध्यम्। अनन्येति। या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न भवति ताम्। अनेन सप्त पुनर्भुवो व्यावर्त्यन्ते। तथाचाह बोधायनः—वाग्दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूस्तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देदिति। अत्र वाग्दत्तामनोदत्तयोर्निषेधः पूर्वस्य निर्दोषत्वे बोध्यम्। अतएव नारदः—

दत्तां न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम्।
अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवदिति॥

तत्रैव दण्डं विधत्ते। दुष्टे तु पूर्ववरे वाग्दत्तापि वरान्तराय देया। तथाच पराशरः—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयत इति॥

अस्यार्थः, वाग्दानानन्तरं प्राणिग्रहणात्प्राक् पतौ सम्भावितोत्पत्तिकपतित्वे पूर्वस्मिन् वरे नष्टे सति लक्षणया दूरदेशगमनेनाऽपरिज्ञा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्वृत्तान्ते सति । तथाच नारदः–

परिगृह्य तु यः कन्यां नरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥
स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।
वरणाद् ग्रहणम्पाणेः संस्कारोपि विचक्षणैः ॥
तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनादिति ॥

परिगृह्य वाचा दत्तां स्वीकृत्य । त्रीनृतूनिति । इदं च कन्याया अधार्यत्वे बोध्यम् । धार्यत्वे तु

प्रदाय शुल्कं कन्याया गच्छेद्यः स्त्रीधनं तथा ।
धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानत इति ॥

नारदेनैव वर्षम्प्रतीक्षाया अभिधानात् । स्त्रीपुंसयोरित्यादेरयमर्थः। स्त्रीपुंसयोः संसर्गात्प्राक् त्रितयं क्रियते । वरणम्, पाणिग्रहणम्, सप्तपदीप्रक्रमश्चेति । तत्र वरणं नाम वरस्य सम्प्रदानत्वाय कन्याया दात्रा प्रार्थनम् । तदेव च वाग्दानम् । एवंस्थिते तयोः पाणिग्रहणसप्तपदप्रक्रमणयोः पूर्वभावि यद्वरणं तदनियतम् अनियामकमित्यर्थः । तयोरेव भार्यात्वोत्पादकत्वादिति भावः । तथाच मनुः—

पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे इति ॥

दोषदर्शनादिति वाक्यशेषस्यायमर्थः । वरणस्यानियामकत्वमपि पूर्ववरस्य दोषे सत्येवेति । यदि तु अन्यस्मै दत्तायां पूर्ववरोप्यायाति तदाऽनूढां तां लभते । ऊढायां तु स्वदत्तं द्रव्यमेव लभते नतु कन्याम् । तदाह कात्यायनः–

अनेकेभ्योपि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै ।
पुरागतश्च सर्वेषां लभते तदिमां सुताम् ॥
अथाऽऽगच्छेत वोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेदिति ।
तदैवं नष्टे इति व्याख्यातम् । एवं मृतेपि । तथाच वसिष्ठः—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अद्भिर्वाचा च दत्ताया म्रियेतादौ वरो यदि ।
नच मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सेति ॥

मन्त्रोपनयनं पाणिग्रहणादिकं विना वाचा दानमिवाद्भिरपि दानं न भार्यात्वोत्पादकमित्यर्थः । अत एव यमः–

नोदकेन नवा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे इति ॥

तथा प्रव्रजिते कृतसंन्यासे । क्लीवे चेति । चकारादन्त्यजातीयादेर्ग्रहणम् । तथाच कात्यायनः—

स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीव एव वा ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोपि वा ॥
ऊढापि देया साऽन्यस्मै सहावरणभूषणेति ॥

अत्रोढापीत्यपिशब्दः कौमुतिकन्यायेन वाग्दत्ताया एवाऽन्यस्मै दानमाचष्टे नतूढायाः । अन्यथा सगोत्रोढाया अपि पुनर्विवाहप्रसक्तौ मातृवत्परिपालयेदिति शास्त्रं विरुध्यते । यत्तु–

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन द्विजो विन्देत देवर इति ।

मनुनोक्तम् ॥ यच्च–

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ।
आगर्भसम्भवाद्गच्छेदन्यथा पतितो भवेद् ।

इति याज्ञवल्क्येनोक्तम् । तद्देवराच्च सुतोत्पत्तिरिति कलिनिषिद्धेषु प्रागेव गणितम् । यदपि–

उद्वाहितापि सा कन्या नचेत्सम्प्राप्तमैथुना ।
पुनः संस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैव सेति ।

नारदेनोक्तम् । तदपि कलौ निषिद्धम् । ऊढायाः पुनरुद्वाह इति । नच कलिनिषिद्धस्यापि युगान्तरीयधर्मस्यैव नष्टे मृत इत्यादिपराशर-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यं प्रतिपादकमस्त्विति वाच्यम् । कलावनुष्ठेयान् धर्मानेव वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय तद्ग्रन्थप्रणयनादिति दिक् । तदेवमनन्यपूर्विकामिति पदं व्याख्यातम् । कान्तां कमनीयाम्, उद्वोढुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् । अत एवापस्तम्बः-यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरिति। असपिण्डामिति। सपिण्डता च सप्तपुरुषपर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदाता । त्रयः पिण्डभाजः पितृपितामहप्रपितामहाः । त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहाद्याः । तथाच मत्स्यपुराणम्-

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति ॥

अयं भावः, सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः सापिण्ड्यम् । तथाच देवदत्तस्यैकस्य स्वकीयपित्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्ड्यम् । तथा पुत्रादिभिः षड्भिरिति । नन्वेवं भ्रातृपितृव्यादावसापिण्ड्यापत्तिरिति चेत्, अत्राह माधवः-

उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैकत्वं विवक्षितम् ।

देवदत्तकर्तृकक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कश्चिद्भ्रातृपितृव्यकर्तृकक्रियायामप्यनुप्रविशत्येवेति सापिण्ड्यसम्भवः । एवञ्च भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृत्वात्सापिण्ड्यमिति । सोयं निर्वाप्यसापिण्ड्यपक्षः । नन्वस्मिन्पक्षे गुरुशिष्यादिरपि सपिण्डः स्यात् पिण्डनिर्वपणे उद्देश्यत्वादिति चेद् । अत्र केचित्-

गायत्र्या उपदेष्टुश्च कन्यां नैवोद्वहेद्द्विजः ।
गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्सन्तत्यापि नेष्यते ॥
पुरुषत्रयपर्यन्तं भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते ।

इति वचनमुदाहृत्य त्रिपुरुषसापिण्ड्यमिष्टमेवेत्याहुः । वस्तुतस्तु अवयवान्वयपक्षेपि अतिप्रसङ्गस्य तौल्याद्योगरूढिबलेनैव च परिहर्त्तव्यत्वान्नायं दोष उपन्यासार्ह इति दिक् । अपरे त्ववयवान्वयसापिण्ड्यमाहुः । तद्यथा, अवयवानां शरीरसम्बन्धिनां रक्तमज्जादीनां यः शरी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रान्तरे प्रवेशः स एव सापिण्ड्यम् । पुत्रे पितुरवयवानां साक्षात्प्रवेशः, पितामहाद्यवयवानां तु पितृद्वारा । अतः सापिण्ड्यम् । पितृपितृष्वस्रादिभिरपि पितामहावयवान्वयात्सापिण्ड्यम् । पत्न्या सह एकशरीरारम्भकत्वात् । यात्रोरपि एकशरीरारब्धैः स्वस्वपतिभिः सह एकशरीरारम्भकत्वेन । तदेवम् आधारतयाऽऽधेयतया वा एकशरीरावयवो यत्र न प्रविष्टः सोऽसपिण्ड इति फलितम् । नन्वेवमष्टमादावतिप्रसङ्गः किम्बहुना विधातृशरीरान्वयो दुष्परिहर इत्याशङ्क्य सङ्कोचो मन्वादिभिः, तन्निष्कर्षश्चाभियुक्तैः कृतः ।

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्त्तत इति ॥

कूटस्थो मूलपुरुषः, यतः सन्तानभेदः । एवं च मातृपितृद्वारकसापिण्ड्यवतीनां कन्यकानामियं सङ्ख्यासङ्कलना ।

उद्वोढुः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्मकृद्दम्पती
द्वन्द्वं तस्य चतुष्कमष्टकमतोऽप्यस्य क्रमात् षोडश ॥
वंशारम्भकदम्पतिप्रभृतिरित्यासप्तकक्ष्यन्तदा
एकैकान्वयकन्यकाः पितृकुले त्वासप्तकक्ष्यं ब्रुवे ॥ १ ॥
यद्यप्येकस्य बह्व्योपि सुताः स्युस्तदपीह तु ।
सम्बन्धसाम्यादेकैव गणितेत्यवधार्यताम् ॥ २ ॥
एकस्मान्मिथुनात्सुतोऽथ दुहितो द्वन्द्वद्वयं तद्द्वया-
त्तस्माद्द्वन्द्वचतुष्कमष्ट च ततोऽतः षोडशाऽतो रदाः ।
यावत्सप्तमकक्ष्यमग्निरुत वः कन्या इहैकान्वये
ता दन्तैर्गुणिता रसैकखदृशो वंशे सापिण्डाः पितुः ॥ ३ ॥
मातुर्जन्मददम्पती च मिथुनद्वन्द्वं तयोः सागरा-
स्तस्याः पञ्चमकक्ष्यमश्वमितिरित्येकान्वयः पुंसते ।
द्वन्द्वाद् द्वन्द्वयुगं ततोऽब्धय इतोऽष्टापञ्चकक्ष्यं शर-
क्षोण्यः सप्त गुणाः शराभ्रविधवो मातुः सपिण्डाः कुले ॥ ४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुलद्वयस्य कन्यकायुता मिथः सपिण्डकाः ।
हिमांशुदग्धरादृशो विवाहकर्मवर्जिता इति ॥

अस्यार्थः, सप्तमपर्यन्तं पितृपक्षे वंशारम्भकाणां द्वन्द्वानां सङ्ख्या द्वात्रिंशत् । तथाहि । वरः प्रथमः । तन्मातापितृरूपं द्वितीयकक्ष्यानिविष्टं द्वन्द्वमेकम् । पितुर्मातापितरौ तृतीयकक्ष्यानिविष्टमेकं द्वन्द्वम् । पितामह्याः पितामहस्य च जनकं चतुर्थकक्ष्यानिविष्टं द्वन्द्वद्वयम् । तद्घटकस्य व्यक्तिचतुष्कस्य जनकं पञ्चमकक्ष्याप्रविष्टं द्वन्द्वं चतुष्कम् । तद्घटकस्य व्यक्त्यष्टकस्य जनकं षष्ठकक्ष्यानिविष्टं द्वन्द्वाष्टमम् । तद्घटकस्य व्यक्तिषोडशकस्य जनकं सप्तमकक्ष्याप्रविष्टं द्वन्द्वषोडशकमिति । तदेवमुक्तद्वात्रिंशन्मध्ये एकैकस्य द्वन्द्वस्यान्वये सपिण्डाः कन्याः त्रिषष्टिः । तथाहि उक्तेष्वन्यतममेकं द्वन्द्वं कूटस्थभूते प्रथमकक्ष्यानिविष्टं तत्सुतो दुहिता च द्वितीयकक्ष्यायाम् । ताभ्यामुत्पन्नं द्वन्द्वद्वयं तृतीयकक्ष्यायाम् । तद्घटकीभूतव्यक्तिचतुष्टयादुत्पन्नं द्वन्द्वचतुष्कं चतुर्थकक्ष्यायाम् । तद्घटकव्यक्त्यष्टकादुत्पन्नं द्वन्द्वाष्टकं पञ्चमकक्ष्यान्तर्गतम् । तद्घटकव्यक्तिषोडशकादुत्पन्नं द्वन्द्वषोडशकं षष्ठकक्ष्यान्तर्गतम् । तद्घटकद्वात्रिंशद्व्यक्तिजनितं द्वात्रिंशद्द्वन्द्वात्मकं सप्तमकक्ष्यायाम् । तदेवमुक्तायास्त्रिषष्टेः पूर्वोक्तद्वात्रिंशता गणनायां षोडशाभिरधिका द्विसहस्री पितृवंशे फलिता भवति । मातृवंशे तु आरम्भकद्वन्द्वानि सप्त । तथाहि, मातुः पितृरूपमेकं द्वन्द्वम्, वरात्तृतीयकक्ष्यानिविष्टम् । तद्घटकव्यक्तिचतुष्टयस्य जनकं द्वन्द्वद्वयं चतुर्थकक्ष्यानिविष्टम् । तद्घटकव्यक्तिचतुष्टयस्य जनकं द्वन्द्वचतुष्टयं पञ्चमकक्ष्यायामिति । उक्तस्य द्वन्द्वसप्तकस्य मध्ये एकैकस्य द्वन्द्वस्यान्वये सपिण्डाः कन्याः पञ्चदश । तथाहि, उक्तेषु सप्तस्वन्यतमद्वन्द्वकूटस्थभूतं प्रथमकक्ष्यायाम् । तस्मात्पुत्रो दुहिता चेति द्वितीयकक्ष्यायाम् । तज्जन्यं द्वन्द्वयुगं तृतीयं तज्जन्यं चतुष्टयं चतुर्थकक्ष्यायाम् । तज्जन्यमष्टकं पञ्चमकक्ष्यायामिति । तदा सा पञ्चदशानां पूर्वोक्तसप्तभिः गुणनिकायां पञ्चोत्तरं शतं फलितम् । तदेव पितृकुलान्तर्गतायाः षोडशाधिकद्विसहस्र्याः मातृकुलान्तर्गतपञ्चाधिकशतेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सङ्कलनायाम् २१२१. हिमांशुदृग्धराद्दशः एकविंशतिसहितशताधिका-द्विसहस्री फलिता भवतीति । सैषा विवाहकर्मणि वर्जनीया । तथाच नारदः-

मातृतः पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः सप्तमात्तथा ।
गृहस्थ उद्वहेत्कन्यामन्यथा गुरुतल्पग इति ॥

यत्तु विष्णुपुराणवचनम्-

पञ्चमीं मातृपक्षात्तु पितृपक्षात्तु सप्तमाम् ।
गृहस्थ उद्वहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृपेति ॥

तत्र सप्तमीं पञ्चमीमतीत्येत्यध्याहार्यम् । अन्यथा पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति याज्ञवल्क्यवचनविरोधात् ॥

सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिकाक्रिया ।
क्रियापरा अपि हि ते सर्वत्राऽशुद्धतां गताः ॥

इति मरीचिवचनविरोधाच्च । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्-पञ्चमीं मातृतः परिहरेत्सप्तमीं पितृतः त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतो वेति । तत्राद्यः पक्षस्तावदविरुद्ध एव, त्रीन् मातृत इत्यादिर्द्वितीयपक्षस्तु अर्वाङ्निषेधपर इति विज्ञानेश्वरः । माधवस्त्वाह-अनुकल्पोयमिति । युक्तं चैतत् । चतुर्विंशतिमतस्वरसात् । तथा मूलम्-

समावर्त्य सर्वणां तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
कुले महति सम्भूतां लक्षणैश्च समन्विताम् ॥
ब्राह्मेण तु विवाहेन शीलरूपसमन्विताम् ।
पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ॥
दशभिः पुरुषैः ख्यातां श्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥
पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेप्ययं विधिः ।
सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमुद्वाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ॥
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योङ्गिरा यमः ।
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ॥
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।
यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ॥
नित्यं संव्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रदृश्यत इति ।
स्मृतिचन्द्रिकायां प्रयोगपारिजाते च । षट्त्रिंशन्मते–
तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योङ्गिरा यम इति ॥

अत्र हि तदभावे त्वित्युक्त्या अनुकल्पत्वं स्फुटीकृतम्। असपिण्डा-चेति श्लोके पितुरसगोत्रा चेति चकारेणाऽसपिण्डेत्यनुकृष्यते । सा प्रशस्तेत्यनेन च पूर्वोक्तानामनुकल्पत्वमेव स्फुटीक्रयते । यस्त्वित्या-दिश्लोकेन तु तृतीयादिविवाहो देशाचारकुलाचाराभ्यां व्यवस्थित इति प्रतिपाद्यते । वेदाच्चैतदिति वाक्यशेषस्यायमर्थः । उक्तव्यवस्था, तृतीयादीनां परिणेयता च वेदे प्रसिद्धेति । तथाच व्यवस्थापरा श्रुतिः–"तेन स्राध्वन्तेवततरुनो अधिवोचत। मा नः पथः पित्र्यान्मान-वादधिदूरे नैष्टपरावत" इति। पित्र्यात्पितुरागतात् पथो दूरं नोस्मान्मा नै-ष्ट मा नयेति देवान् प्रति प्रार्थना। वेदाच्चेति चकारेण स्मृतिस्थां व्यवस्थां समुच्चिनोति । तथाच मनुः—

येनास्य पितरो याता इत्यादि ।

शातातपोपि–

मातृष्वसृसुतां केचित्पितृष्वसृसुतां तथा ।
विवहन्ति क्वचिद्देशे संकोच्यापि सपिण्डतामिति ।

बृहस्पतिश्च—

उदूह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य च सुता द्विजैरिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृतीयादिविवाहः शतपथे दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रतीते । तस्माद् "समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते।उत तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै" इति । समानादेकस्मात्पुरुषादत्ता भोक्ता आद्यः संभोग्यः द्वाउत्पन्नौ, तौ च मिथः संकल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृतीये चतुर्थे वा संगच्छावहै विवहावहा इत्यर्थः। अत्र हि प्रमाणान्तराविरोधादर्थ-वादाद्विधिः कल्प्यते इति माधवादयः । मन्त्रवर्णाश्च "आयाहीन्द्र-पथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिन्द्रस्तुत्यैर्मार्गैर्नोस्माकमिमं यज्ञमायाहि आगत्य च भागधेयं भाग अस्माभिः दीयमानं जुषस्व । तृप्ताम् आज्यादिना संस्कृतां वपां त्वामुद्दिश्य जहुः त्यक्तवन्तः। अत्र दृष्टान्तद्वयम्। यथा मातुलस्य योषा दुहिता योषिति स्त्र्यपत्यानामिति वेदनिघण्टावभि धानात् दौहित्रस्य भागः, यथा पैतृष्वस्रेयी पौत्रस्य भागः, परिणेया तथेति । यत्तु शातातपेनोक्तम्–

मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैवच ।
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥

यच्च । पैठीनसिना–पितृमातृष्वसुर्दुहितरः मातुलसुता धर्मतः भगिन्यस्ता वजयेदिति विज्ञायते इति ॥ यच्च व्यासेन–

मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिरिति ।
तदेतत्सर्वं गान्धर्वादिविवाहोढाविषयम् ।
तथा च मनुः–
पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रियां मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमानिति ॥

अत्र हि भगिनीपदं पैतृष्वसेयादेः विशेषणम् । आप्तस्येति मातु-र्भ्रातुर्विशेषणम् । आप्तस्य संनिकृष्टस्य सपिण्डस्य गान्धर्वादिना ऊढाया मातुर्भ्रातुरित्यर्थः । तथाच मार्कण्डेयपुराणम्–

ब्राह्मादिषु विवाहेषु ऊढा या कन्यका भवेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्या पिण्डोदकक्रिया ॥
गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मविदिति ॥

एवं च भगिनीति विशेषणमपि गान्धर्वादिना ऊढायाः अनिवृत्ति-सापिण्ड्याया लाभार्थम् । एवं च ब्राह्मादिविवाहेषु मातुलसुताया इव मातृष्वसृसुताया अपि विवाहो यद्यपि प्राप्नोति तथापि अस्यां लोकविद्विष्टमिति निषेधान्न कार्यः । मातुलकन्यापरिणयस्तु प्रागुक्तश्रुतिस्मृत्युपदिष्टत्वाद्दाक्षिणात्यशिष्टाचारात्कर्त्तव्य इति माधवाचार्याः ॥ सोऽप्ययं कलौ निषिद्धः ॥

गोत्रान्मातृसपिण्डात्तु विवाहो गोवधस्तथेति ।

प्राङ्माधवोदाहृतब्रह्मपुराणवचनादिति केचित्। अतएव बोधायनेन पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः यानितु दक्षिणतस्तान्यनुव्याख्यास्यामः। यथैतत् अनुपतनं, सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसुर्दुहितृगमनमिति॥ तथोत्तरत ऊर्णा विक्रयः, सीधुपानम्, उभयतोदद्भिर्व्यवहारः, आयुधीयकं, समुद्रयानमिति । तत्रेतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरादितरस्मिन् तत्तद्देशप्रामाण्यात् मिथ्यैतदिति तु गौतमः । उभयमेव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनादिति ग्रन्थेनाऽनाचारत्वमेव प्रतिपादितम् । बृहस्पतिरपि —

उद्वह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपाश्चैव स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।
सजाताश्चापि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यां सभर्तृकाम् ॥
सर्वदेशेष्वनाचारो रथ्याताम्बूलचर्वणमिति ॥

तस्मात्कलौ पितृतः सप्तमात् मातृतः पञ्चमाच्चोर्ध्वं विवाहः प्रशस्त इति स्थितम् ॥ सपत्नमातामहकुलेष्वातिदेशिकात्सापिण्ड्यादविवाहः । तथाच सुमन्तुः—पितृपत्न्यः सर्वा मातरः तद्भ्रातरो मातुलाः । तद्भगिन्यो मातृष्वसारस्त दुदुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः कांचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य कृते ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां कृते १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख०	६	६
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ६ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्डानि ३। द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्डानि ३)	६	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम) ख० ८ ८

वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि

टुपटीका खण्डानि ४

पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽख्यवृत्ति

व्याकरण मिताक्षरा । श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि १०

रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख०

भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्र

पराक्रमसहितः खण्डे २

बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख

ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिरचिता खण्डे २ २ ०

दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३ ०

श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-

व्याख्या समेतम् खण्डानि १५ १५ ०

तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा—तत्त्वत्रयचुलुक-

संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः । १ ०

श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-

तिपादनपरम् । यतीन्द्रमतदीपिका च । श्रीगोविन्दाचार्यसूनु-

श्रीनिवासाचार्यकृता । सकलाचार्यमतसंग्रहश्च । खण्डे २ २ ०

गूढार्थदीपिका । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्थरासपञ्चाध्यायी-

व्याख्या । १ ०

आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका । श्रीविद्वद्वरमंचनाचार्यभट्ट-

विरचिता ।

काव्यालंकारसूत्राणि । पण्डितवरवामनविरचितवृत्तिस

कामधेनुसमाख्यव्याख्यासहितानि ।

श्रुत्यन्तसुरद्रुमैः । श्रीपुरुषोत्तमप्रसादविरचितः ।

चतुर्विंशतिमतसंग्रहः । श्रीभट्टोजिदीक्षितसंकलितः ।

व्रजभूषण दास और व

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क ब

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu